

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

До захисту допущено

кафедрою _____ протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____

(підпис)

(ім'я, прізвище)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

ПІВНІЧНІ ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач _____ Красовський А.Є.

Науковий керівник _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Анотація

Красовський А.Є. Північні хрестові походи.

Робота присвячена Північним хрестовим походам. Метою роботи є комплексне дослідження Північних хрестових походів, їхніх причин, ідеології та ролі Тевтонського ордену. Об'єктом дослідження є Північні хрестові походи, предметом дослідження виступають причини та мотиви походів, їхнє ідеологічне обґрунтування, організаційна структура Тевтонського ордену та наслідки для Балтійського регіону. У роботі застосовано історико-порівняльний, історико-генетичний та проблемно-хронологічний методи, а також аналіз середньовічних хронік і сучасної наукової літератури. Наукова новизна роботи полягає в тому, що це одна з небагатьох робіт українською мовою, присвячених дослідженню Північних хрестових походів. У результаті дослідження з'ясовано, що Північні хрестові походи мали складний характер і поєднували релігійні, політичні та економічні мотиви. Завдяки організаційній структурі Тевтонський орден став головною силою цих походів і зміг створити монастирську державу в Пруссії та Лівонії. Походи призвели до християнізації та колонізації Балтійського регіону й супроводжувалися значними людськими втратами та руйнуванням місцевих культур.

Ключові слова: Північні хрестові походи, Балтійські хрестові походи, Тевтонський орден, Середньовіччя, християнізація, Пруссія, Лівонія, Середньовічна Європа.

Abstract

Krasovskyi Artem Yevhenovych. The Northern Crusades.

The work is devoted to the Northern Crusades. The purpose of the work is a comprehensive study of the Northern Crusades, their causes, ideology and the role of the Teutonic Order. The object of the study is the Northern Crusades, the subject of the study is the causes and motives of the campaigns, their ideological justification, the organizational structure of the Teutonic Order and the consequences for the Baltic region. The work uses historical-comparative, historical-genetic and chronological

methods, as well as an analysis of medieval chronicles and modern scientific literature. The scientific novelty of the work lies in the fact that this is one of the few works in the Ukrainian language devoted to the study of the Northern Crusades. As a result of the study, it was found that the Northern Crusades had a complex nature and combined religious, political and economic motives. Due to its organizational structure, the Teutonic Order became the main force of these campaigns and was able to create a monastic state in Prussia and Livonia. The campaigns led to the Christianization and colonization of the Baltic region and were accompanied by significant human losses and the destruction of local cultures.

Keywords: Northern Crusades, Baltic Crusades, Teutonic Order, Middle Ages, Christianization, Prussia, Livonia, Medieval Europe.

ЗМІСТ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА.....	1
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ПРИЧИНИ, ІДЕОЛОГІЯ ТА ПЕРЕДУМОВИ ПІВНІЧНИХ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ.....	12
1.1 Передумови.....	12
1.2 Релігійна ідеологія.....	16
1.3. Політичні фактори	21
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ	25
2.1. Устав і ідеологічні засади Тевтонського Ордену	25
2.2. Членство та внутрішня ієрархія Тевтонського ордену	28
2.3. Вище керівництво та центральна адміністрація Тевтонського ордену	31
РОЗДІЛ 3. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ.....	34
3.1. Хрестовий похід на вендів.....	34
3.2. Шведський хрестовий похід	38
3.3. Лівонський хрестовий похід	43
3.4. Пруський хрестовий похід.....	46
3.5. Литовський хрестовий похід	51
3.6. Сутички лівонців з Новгородом.....	57
ВИСНОВКИ	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	67

ВСТУП

Ця робота присвячена Північним хрестовим походам - серії військово-релігійних кампаній, що відбувалися з XII до XV століття на теренах Балтійського регіону. Північні хрестові походи залишили тривалий слід на територіях завойованих суспільств, що полягав в християнізації та знищенні цілих народів. Ці кампанії підкреслюють багатогранний характер ідеології хрестових походів та ставлять під сумнів традиційне уявлення про те, що хрестові походи були зосереджені виключно на Святій Землі. Суть Північних хрестових походів полягає у поєднанні релігійної місії з політичною та територіальною експансією. Північні хрестові походи мали на меті залучити язичницькі регіони Європи до латинського християнства. Це було духовним і цивілізаційним завданням. Ці кампанії змінили демографічні, політичні та культурні основи північної Європи. Язичницькі племена або асимілювалися в нові християнські держави, або були витіснені поселенцями із заходу. Виникали нові міста, єпископства та замки, приносячи з собою західноєвропейські правові, адміністративні та церковні структури. Наукова актуальність роботи полягає в тому, що вивчення Північних хрестових походів дозволяє краще зрозуміти більш глобальні процеси поширення християнства і заселення нових територій у Середньовічній Європі. Більшість існуючих досліджень зосереджена на походах до Святої Землі або на окремих регіональних кампаніях. Комплексне вивчення причин, ідеології, структури Тевтонського ордену, перебігу цих походів дозволяє заповнити цю прогалину.

Об'єктом цього дослідження є Північні хрестові походи як складне та багатогранне історичне явище. Предмет дослідження охоплює причини, ідеологічні основи, передумови, перебіг Північних хрестових походів, роль Тевтонського Ордену в цих подіях, його організацію та структуру.

Хронологічно дослідження охоплює період з середини XII століття до половини XV століття. Нижня межа позначена Вендським хрестовим походом 1147 року, який широко вважається початком організованої хрестоносної діяльності проти язичницьких слов'ян. Верхня хронологічна межа закінчується

другою половиною XV століття. Хоча деякі інституційні та політичні події простежуються до початку XVI століття, основна увага залишається зосереджена на активній фазі завоювань та хрестових походів.

Географічно та територіально дослідження зосереджене на Балтійському регіоні, зокрема на південному та східному узбережжі Балтійського моря. Основні території, що досліджуються, включають Пруссію (головний оплот Тевтонського ордену), Лівонію (сучасні Латвія та Естонія), Фінляндію та західні та північні землі Великого князівства Литовського. Значна увага також приділяється взаємодії між хрестоносними силами та сусідніми православними державами, зокрема Новгородською республікою, а також Польським королівством. Таким чином, дослідження охоплює як території, що безпосередньо зазнали хрестоносних завоювань, так і прикордонні зони, де католицька та православна цивілізації контактували та конфліктували.

Вивчення Північних хрестових походів значною мірою спирається на різноманітний корпус першоджерел, кожне з яких відображає погляди та плани їхніх авторів. Найдавніші розповіді про Північні хрестові походи, що були написані переважно кліриками, описували північні кампанії як божественно санкціоновані зусилля щодо поширення християнства. Серед них Лівонська Римована Хроніка¹, яка пропонує поетичний, але водночас дуже пропагандистський опис Лівонського хрестового походу, оспівуючи подвиги Тевтонських лицарів, проте часто замовчуючи місцеві невдоволення. На противагу цьому, Лівонська хроніка Генріха Латвійського², написана священиком, який був тісно залучений до місіонерських зусиль, надає більш детальну, хоча й християноцентричну, розповідь про балтійські народи та виклики їх навернення. «Chronica Slavorum» Гельмольда з Босау³ передусім великим балтійським кампаніям, розповідаючи про Хрестовий похід на вендів (1147), та надає розуміння християнізації слов'ян, встановлюючи ширший

¹ Die Livländische Reimchronik / trans. by Leo Meyer. Paderborn, 1876. 344 p.

² Heinrichi Chronicon Livoniae / ed. by Leonid Arbusow, Albert Bauer. Hannover, 1955. 322 p.

³ Helmold of Bosau. The Chronicle of the Slavs / transl. by F. J. Tschan. New York, 1935. 321 p.

контекст для пізнішої хрестоносної діяльності. «Erikskrönikan» (Хроніка Еріка)⁴, шведська римована хроніка, пропонує більш націоналістичний погляд, зокрема на шведські амбіції у Фінляндії. В праці також використовуються різноманітні листи (наприклад, Бернарда Клервоського⁵), папські документи і заклики до хрестоносців. Магдебурзькі аннали⁶ (Annales Magdeburgenses) слугують важливим німецьким церковним документом, що відображає імперські та клерикальні інтереси у східній експансії християнського світу. «Устав і Статут Тевтонського ордену»⁷ (1264) є одним із центральних першоджерел для аналізу внутрішньої організації, ідеології та повсякденного життя Ордену. Широко використовувалися англійські переклади ключових розділів Індікісом Стернсом.

Історіографія Північних хрестових походів змінювалася з часом. Початкові історичні трактування Північних хрестових походів у 19-му та на початку 20-го століть були глибоко сформовані націоналістичними та релігійними уявленнями. У німецькій історіографії Тевтонських лицарів часто зображували як цивілізаторів та носіїв християнства на варварських землях. На противагу цьому, польські та литовські історики схильні були наголошувати на опорі іноземному пануванню. Тевтонський орден зображувався як агресор, який використовує маску релігії для виправдання територіальної експансії. Ці ранні наративи були сформовані ширшими національними міфами. У пізніших дослідженнях ця перспектива стала складнішою. Вчені почали досліджувати хрестові походи не лише як військову діяльність, а й як релігійну, правову та ідеологічну систему. Більша увага приділялася папській політиці, розвитку ідеології хрестоносців та механізмам навернення та християнізації балтійських суспільств. Водночас вивчення стало більше регіональним, фокусуючись на окремих народах і їх

⁴ The Chronicle of Duke Erik: A Verse Epic from Medieval Sweden / trans. by Erik Carlquist, Peter C. Hogg. Lund, 2012. 264 p.

⁵ Bernard of Clairvaux. The Letters of St. Bernard of Clairvaux / transl. by B. S. James. Chicago, 1953. 530 p.

⁶ Annales Magdeburgenses / ed. by Georgius Heinricus Pertz. Hannoverae, 1858. Tomus XVI. P. 105–196.

⁷ Indrikis Sterns. The Statutes of the Teutonic Knights: A Study of Religious Chivalry: dissertation. University of Pennsylvania, 1969. 360 p.

взаємодії з сусідами. Також були переглянуті соціальні та культурні аспекти хрестових походів, включаючи процеси колонізації.

Ключову групу праць у дослідженнях хрестових походів представляє Джонатан Райлі-Сміт. У *The Crusades: A Short History*⁸ та *The First Crusade and the Idea of Crusading*⁹ він визначає хрестові походи як релігійний рух, що ґрунтується на папському авторитеті. Він стверджує, що хрестові походи не можна пояснювати лише як військову експансію, оскільки релігійні ідеї були центральними для участі та організації. Ж. Франс у *The Crusades and the Expansion of Catholic Christendom*¹⁰ також розглядає хрестові походи як довготривалий процес розширення латинського християнства. Він включає Балтійський регіон у цей процес і пов'язує його з ширшими європейськими процесами XI-XVII століть.

Ерік Крістіансен у *The Northern Crusades*¹¹ подає один із оглядів балтійських кампаній. Хоча він і розглядає їх як частину загального руху хрестових походів, він водночас подає їх як регіональне явище зі специфічними політичними та соціальними умовами. Він приділяє увагу процесам християнізації, заселенню та взаєминам між місцевими суспільствами і хрестоносними силами. Вільям Урбан у *The Baltic Crusade*¹², *The Livonian Crusade*¹³ і *The Prussian Crusade*¹⁴ більше зосереджується на військовій історії та політичних подіях. Його праці містять детальну наративну реконструкцію кампаній і діяльності Тевтонського ордену в Пруссії та Лівонії. Він менше уваги приділяє теорії, але дає чіткий огляд подій.

Більш новий напрям у історіографії представляє Плюсковський у *The Archaeology of the Prussian Crusade*¹⁵. Він використовує археологічні дані разом із письмовими джерелами та досліджує моделі заселення, матеріальну культуру

⁸ Riley-Smith J. *The Crusades: A Short History*. London, 1987. 306 p.

⁹ Riley-Smith J. *The First Crusade and the Idea of Crusading*. Philadelphia, 2009. 232 p.

¹⁰ France J. *The Crusades and the Expansion of Catholic Christendom, 1000–1714*. New York, 2005. 392 p.

¹¹ Christiansen E. *The Northern Crusades*. London, 1998. 320 p.

¹² Urban W. L. *The Baltic Crusade*. Chicago, 1994. 366 p.

¹³ Urban W. L. *The Livonian Crusade*. Lanham, 1981. 562 p.

¹⁴ Urban W. L. *The Prussian Crusade*. Chicago, 2000. 457 p.

¹⁵ Pluskowski A. *The Archaeology of the Prussian Crusade: Holy War and Colonisation*. New York, 2022. 468 p.

та зміни ландшафту. Його підхід показує хрестові походи як процес, що включав як військове завоювання, так і довготривалу колонізацію. Для розуміння причин і виправдання хрестових походів в моїй роботі використовується, наприклад, стаття М. Тамма *How to Justify a Crusade*¹⁶. Він зосереджується на ідеологічному обґрунтуванні та письмовому дискурсі. Він аналізує, як хрестові походи пояснювалися в богословських і риторичних термінах і як ці аргументи адаптувалися в балтійському регіоні.

Інша важлива група праць належить східноєвропейській історіографії, а саме радянські автори, такі як Граціанський¹⁷ і Клейненберг¹⁸. Вони зосереджуються на війнах між Тевтонським орденом і слов'янськими племенами або державами та описують хрестові походи через марксистську погляд як зовнішню експансію і агресію. Такий підхід зменшує роль релігійної мотивації та підкреслює державні інтереси й військову стратегію.

Також ідеологічне та релігійне підґрунтя хрестових походів розглядається в загальних середньовічних дослідженнях. Флетчер у *The Barbarian Conversion*¹⁹ аналізує процес християнізації Європи і показує, що він був поступовим і нерівномірним. Рассел у *The Just War in the Middle Ages*²⁰ пояснює, як середньовічні правові та богословські традиції обґрунтовували насильство і війни. Ці праці дають основу для розуміння того, як формувалася ідеологія хрестових походів і як вона застосовувалася в різних регіонах.

Головною метою цього дослідження є визначення причин і результатів Північних хрестових походів як складного та особливого розділу середньовічної європейської історії. Для досягнення цієї мети дослідження ставить перед собою кілька ключових завдань. По-перше, воно прагне виявити політичні, економічні та релігійні мотиви, що підживлювали Північні хрестові походи. Це включає

¹⁶ Tamm M. How to Justify a Crusade? The Conquest of Livonia and New Crusade Rhetoric in the Early Thirteenth Century // *Journal of Medieval History*. 2013. Vol. 39, № 4. P. 431–455.

¹⁷ Грацианский Н. П. Крестовый поход 1147 г. против славян и его результаты // *Вопросы истории*. 1946. № 2–3. С. 91–105.

¹⁸ Клейненберг И. Е. Военно-морские действия новгородцев при отражении орденской агрессии 1443–1448 гг. // *История СССР*. 1958. № 4. С. 114–123

¹⁹ Fletcher R. A. *The Barbarian Conversion: From Paganism to Christianity*. Los Angeles, 1999. 575 p.

²⁰ Russell F. H. *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge, 1975. 350 p.

дослідження ролі папської влади, амбіцій світських правителів, прагнення до нових земель і торговельних шляхів, а також ідеологічного обґрунтування ведення священної війни проти язичницького населення. По-друге, дослідження має на меті оцінити наслідки Північних хрестових походів для Балтійського регіону та для Європи в цілому. Це включає оцінку політичних, етнічних, культурних та релігійних змін, що стали результатом століть завоювань та колонізації. Зрештою, у дослідженні оцінюється роль Тевтонського ордену та значення його унікальної організації в успіху та наслідках Північних хрестових походів. Особлива увага приділяється тому, як внутрішня структура, правління та адміністративна система Ордену дозволили йому ефективно функціонувати як військовій силі, так і колоніальній державі, і як ця організація вплинула на довгостроковий розвиток Балтійського регіону.

У межах дослідження Північних хрестових походів було застосовано комплекс методів історичної науки. Основними стали методи аналізу документів, критичного порівняння джерел, історичного синтезу та історіографічного аналізу. Це дозволило реконструювати хронологію подій, глибше зрозуміти їхні причини, ідеологічне підґрунтя та наслідки. Окрім класичних історичних методів, у роботі використовувався комплексний підхід, який поєднує релігієзнавчий, культурологічний та соціологічний аспекти. Релігієзнавчий підхід допоміг проаналізувати ідеологію хрестових походів, роль папської влади та релігійне виправдання завоювань. Культурологічний метод дав можливість розглянути процеси взаємодії та зіткнення християнської і язичницької культур, а також механізми колонізації. Соціологічний підхід застосовано для вивчення внутрішньої структури Тевтонського ордену, соціального складу його членів та змін у суспільствах Балтійського регіону.

Новизна цього дослідження полягає в визначенні складної взаємодії місцевих народів з хрестоносцями, їх культурного обміну, розвитку та оцінці ролі Тевтонського ордену в цих подіях. Безумовно значною частиною наукової актуальності і новизни цієї роботи є також те, що українською мовою про Північні хрестові походи написано дуже мало.

Структура роботи складається зі змістової частини, вступу, основної частини - трьох розділів, в яких безпосередньо розглядаються причини, структура Тевтонського ордену, хрестові та висновків. В кінці роботи надається список використаної при написанні літератури та джерел.

Таким чином, дослідження теми Північних хрестових походів має важливе значення для розуміння хрестоносного руху в ширшому контексті, визначенні його впливу та наслідків для Північної та Східної Європи.

РОЗДІЛ 1. ПРИЧИНИ, ІДЕОЛОГІЯ ТА ПЕРЕДУМОВИ ПІВНІЧНИХ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ

Північні хрестові походи являли собою один із найтриваліших розділів в історії середньовічного хрестоносного руху. На відміну від експедицій до Святої Землі, метою яких було повернення Єрусалиму, Північні хрестові походи були спрямовані проти язичницьких племен Балтійського регіону: прусів, лівонців, естонців, фінів та литовців. Ці кампанії, що тривали з XII по XV століття, призвели до християнізації регіону, широкомасштабних завоювань, німецької колонізації та створення могутніх чернечих держав. У цьому розділі досліджуються причини, ідеологічні основи та історичні передумови, які зробили Північні хрестові походи можливими. У ньому розглядаються релігійні мотиви, що кореняться в ширшій ідеології хрестоносців, політичні та економічні інтереси учасників, а також конкретні умови в Північній та Центральній Європі XII-XIII століть, які сприяли початку та продовженню цих експедицій.

1.1 Передумови

Експансія християнського світу в північно-східну Європу розпочалася з франкськими війнами проти Саксонії, яка поступово була підкорена та включена до франкської політичної та церковної системи¹².

До середини X століття імператор Німеччини Оттон I (правив 936–973) продовжував цей східний наступ, спрямовуючи свої зусилля проти народів, що жили за Ельбою, а саме ободритів, вільців та сорбів, груп, що належать до ширшого балтійського та полабського слов'янського світу, яких часто разом називають вендами. Однак їхнє підкорення та навернення виявилися далеко не простими. Протягом XI століття періоди співпраці між князями-ободритами, саксонськими герцогами та данськими королями неодноразово переривалися повстаннями та епізодами відступництва³.

¹ Fouracre P. Frankish Gaul to 814 // *Medieval History. Volume II: c. 700–c. 900* / ed. R. McKitterick. Cambridge, 1995. P. 98–104.

² McKitterick R. *The Frankish Kingdoms under the Carolingians, 751–987*. London, 1983. P. 61–70.

³ Lotter F. *The Crusading Idea and the Conquest of the Region East of the Elbe* // *Medieval Frontier Societies* / ed. R. Bartlett, A. MacKay. Oxford, 1989. P. 267–273.

На початку XII століття завоювання та навернення слов'ян набули нового імпульсу, коли Лотар II став герцогом Саксонії. Разом зі своїми маркграфами він працював над поширенням саксонського впливу вздовж Ельби, тоді як данські правителі звернули свою увагу на прибережні території ободритів. Далі на схід польський князь Болеслав III (1102–1138) змусив помор'ян та східні лютиські племена на захід від Одера визнати польську владу та прийняти християнство⁴⁵.

Князі часто тісно співпрацювали з місцевими церковними лідерами, щоб підкорити язичницьке населення та встановити або відновити церковні структури. Ключовими місіонерськими центрами були архієпископства Магдебурга, Гамбурга-Бремена та Гнезно. Духівництво заохочувало ці зусилля, активно сприяючи наверненню язичницьких громад. Дехто стверджував, що землі на схід від Ельби колись були християнськими і тому їх можна законно повернути християнському світу, тоді як інші розглядали військові кампанії як оборонні відповіді на язичницькі вторгнення. Хоча теологи загалом вважали, що навернення має бути добровільним, на практиці існувало широке визнання навернень, досягнутих за допомогою політичного тиску або навіть сили. Деякі літописці пішли далі, відкрито схвалюючи або принаймні схвалюючи війни, що велися в ім'я навернення⁶.

Хрестовий похід проти язичницьких слов'ян, проголошений у 1147 році Папою Євгенієм III, ознаменував першу папську кампанію в Балтійському регіоні. Однак він не був частиною початкового задуму Другого хрестового походу, який спочатку був організований виключно для підтримки Святої Землі⁷.

У листопаді 1145 року до новообраного папи Євгенія III прибули посольства з Латинського Сходу, які повідомили про падіння Едесси 24 грудня 1144 року під натиском військ Імада ад-Діна Зенгі. Водночас до французького короля Людовика VII були відправлені посланці з Антіохії та Єрусалима. У

⁴ Lotter. The Crusading Idea... P. 278–279.

⁵ Der südliche Ostseeraum im kirchlich-politischen Kräftespiel des Reichs, Polens und Dänemarks vom 10. bis 13. Jahrhundert: Mission – Kirche – Politik (Studien zur Geschichte in Vergangenheit und Gegenwart). Köln; Wien: Böhlau, 1979. S. 213-220.

⁶ Fönnberg-Schmidt I. The Popes and the Baltic Crusades, 1147–1254. Leiden, 2007. P. 25.

⁷ Fönnberg-Schmidt. The Popes and the Baltic Crusades... P. 27.

відповідь 1 грудня папа видав енцикліку про хрестовий похід *Quantum praedecessores*, закликаючи французького короля та християнське населення Франції захищати Святу Землю. Людовик, який, здавалося, діяв з власної ініціативи, а не суворо дотримуючись папських вказівок, також закликав єпископів і дворян, зібраних на його різдвяному дворі в Буржі, приєднатися до нього в поході. Незважаючи на ці заклики, спочатку жодна з цих ініціатив не викликала великого ентузіазму⁸⁹.

Саме втручання Бернарда Клервоського, однієї з найвпливовіших постатей західної Церкви на той час, змінило ситуацію. Після переговорів між папською курією та французьким двором, Папа Євгеній III перевидав «*Quantum praedecessores*» з незначними змінами 1 березня 1146 року та доручив Бернарду проповідувати хрестовий похід по всій Північній Європі¹⁰. Ця перероблена версія енцикліки стала моделлю для пізніших хрестових листів із закликами до підтримки Святої Землі¹¹.

У Німеччині імператор Конрад III прийняв хрест у своєму різдвяному дворі в Шпайєрі в 1146 році. Зусилля Бернарда Клервоського щодо залучення німецьких учасників до експедиції до Святої Землі продовжувалися зі значним успіхом. Однак на зустрічі у Франкфурті 13 березня 1147 року велика група німецьких хрестоносців, переважно саксонських дворян, висловила бажання та перевагу в участі в поході проти язичницьких вендів, а не приєднанню до експедиції проти мусульманських сил на Латинському Сході¹²¹³.

Бернард прийняв це і тим самим визнав і узаконив ідеї, що панували в регіоні протягом десятиліть, оскільки ідея хрестового походу проти язичників спиралася на ідеї духовно винагородженої війни проти язичників¹⁴.

⁸ Letter of 1 December 1145 // *Patrologia Latina* / ed. J. P. Migne. Vol. 180. Col. 1064–1066.

⁹ Riley-Smith J. *The Crusades: A Short History*. London, 1987. P. 93–94.

¹⁰ Letter of 1 March 1146: “Der Text der Kreuzzugsbulle Eugens III. vom 1. März 1146, Trastevere” / ed. P. Rassow // *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. 1924. Bd. 45. P. 300–305.

¹¹ Fönnberg-Schmidt. *The Popes and the Baltic Crusades...* P. 27.

¹² Letter of [after 13 March] 1147 // *S. Bernardi Opera*. Vol. 8. No. 457; transl. from *The Letters of St Bernard of Clairvaux* / transl. B. S. James, 2nd ed. Stroud: 1998. No. 394.

¹³ Riley-Smith. *The Crusades...* P. 96.

¹⁴ Fönnberg-Schmidt. *The Popes and the Baltic Crusades...* P. 30.

Формулювання листа, виданого Бернардом після зустрічі у Франкфурті у березні 1147 року, передбачає, що він уже схвалив хрестовий похід проти слов'ян на цій зустрічі та оголосив його рівним хрестовому походу на допомогу Святій Землі, не порадившись з папою і, таким чином, не чекаючи папського дозволу. У цьому листі Бернард заявив, що він «обіцяв [людям, які йшли хрестовим походом проти язичників] ті ж духовні привілеї, як і тим, хто вирушає до Єрусалиму». Крім того, на зустрічі він, здається, дозволив проповідь цього хрестового походу: «Всім, хто зібрався у Франкфурті, постановити, що копію цього листа слід розносити повсюди, і що єпископи повинні проголосити його народу Божому»¹².

Таким чином, Бернард спочатку знехтував папською владою у справі Вендського хрестового походу. Хоча він вважав, що папа в окремих випадках може визначати, чи було застосування сили виправданим, і що папа має право розпочинати війну для захисту християнства, Бернард також вважав, що право оголошувати війну та вести її є прерогативою світських князів. Хоча папа міг таким чином дозволити війну проти ворогів християнства, він не міг сам оголошувати такі війни. Однак він міг згодом вирішити, чи було підприємство справедливим, і схвалити його, видавши дозвіл. На початку квітня 1147 року Бернард зустрівся з Євгенієм у Клерво, де переконав папу підтримати ідею хрестового походу проти язичників та офіційно дозволити його¹⁵.

Кілька німецьких дворян вже прийняли хрест на зустрічі у Франкфурті, не залишаючи папі іншого вибору, окрім як погодитися, оскільки засудження курсу, обраного Бернардом, завдало б великої шкоди кампанії з набору учасників для хрестового походу на допомогу Святій Землі. Однак Євгеній, можливо, не був проти такого повороту подій. У «*Divini dispensatione*» папа звернувся до всіх християн і окреслив характер кампанії проти слов'ян. Метою цієї кампанії, заявляв Євгеній, було підкорити язичників християнській вірі, «*eos Christianæ religioni subjugare*», і сприяти поширенню християнської віри серед них, «*de promovenda Christiana religione*». Тим самим він фактично дозволив застосування

¹⁵ Fonnesberg-Schmidt. The Popes and the Baltic Crusades... P. 31.

сили проти язичників з метою їх навернення, що є разючим суперечністю канонічного права. Не було жодної спроби виправдати хрестовий похід як захист Церкви. Висловлюючи мету підприємства, Євгеній був стриманішим, ніж Бернард, який у своєму листі щодо Вендського хрестового походу заявив, що заборонено укладати перемир'я з язичниками, «доки, з Божою допомогою, вони не будуть або навернені, або знищені»¹⁶.

1.2 Релігійна ідеологія

Проголошення Вендського хрестового походу 1147 року не виникло на порожньому місці. Як було показано в попередньому розділі, експансія християнського світу в північно-східну Європу довгий час спиралася на місіонерську діяльність, переплетену з політичним поневоленням та спорадичним військовим примусом проти язичницьких слов'янських та балтійських народів. Перетворення цих регіональних кампаній на повноцінне хрестове підприємство зумовлене вливанням цілісної релігійної ідеології, запозиченої з усталених основ священної війни Латинської Церкви.

Початок Першого хрестового походу ознаменував вирішальний поворотний момент у розвитку ідеології хрестоносців. За повноважень Урбана II участь у збройних експедиціях до Святої Землі розглядалася як акт покаятної відданості, що супроводжувався обіцянкою духовних винагород, зокрема відпущення гріхів. Це нововведення переосмислило взаємозв'язок між насильством і благочестям, дозволивши інтегрувати війну в духовне спасіння. Хрестовий похід був не просто оборонним заходом, а божественно санкціонованим підприємством, яке могло принести духовні заслуги його учасникам¹⁷.

Отже, ця ідеологія, сформована під час Першого хрестового походу (1095–1099) та вдосконалена під час підготовки до Другого хрестового походу, була навмисно адаптована до балтійського кордону. Вона наголошувала на папському дозволі, духовних індульгенціях, еквівалентних тим, що були дані Єрусалиму, та

¹⁶ Fannesberg-Schmidt. The Popes and the Baltic Crusades... P. 32.

¹⁷ Riley-Smith J. The First Crusade and the Idea of Crusading. Philadelphia, 2009. P. 153–154.

розглядала війну як покайне паломництво та божественний мандат на навернення. Водночас вона включала вже існуючі регіональні виправдання - самозахист від язичницьких набігів, відвоювання колись (хоч і незначно) християнізованих земель та прагматичне прийняття примусового хрещення, водночас запроваджуючи інновації, що відповідали несвященному ландшафту, де не було святих місць Леванту. Результатом стала самобутня ідеологія, яка легітимізувала століття Північних хрестових походів, водночас виявляючи суперечності в канонічному праві та теології¹⁸.

Ідеологічна основа для хрестового походу проти північних язичників виникла на покоління раніше 1147 року. Починаючи з епохи Каролінгів, франкські війни проти саксів (772–804) та наступні кампанії Оттонів на схід від Ельби поєднували військові завоювання з місіонерським запалом. Літописці та церковні письменники зображували ці конфлікти не лише як територіальну експансію, а й як захист і відновлення християнського світу¹⁹.

Землі, колись євангелізовані за часів Карла Великого чи Оттона I, зображувалися як такі, що впали у відступництво через повстання, що виправдовувало поновлення насилля чи потуг до повторного навернення²⁰.

До одинадцятого століття ця риторика дозріла: напади язичників на християнські поселення вздовж узбережжя Ельби та Балтії розглядалися як екзистенційні загрози, що вимагали збройної відповіді, тоді як місцеві князі (саксонські герцоги, данські королі, польські правителі) співпрацювали з архієпископствами, такими як Магдебурзьке, Гамбург-Бременське та Гнєзненське, щоб нав'язати церковні структури²¹.

Теологи до цього часто стверджували, що навернення має бути добровільним, що повторює застереження Августина проти примусової віри, проте літописці, такі як Гельмольд з Бозау, прагматично підтримували

¹⁸ Tamm M. How to Justify a Crusade? The Conquest of Livonia and New Crusade Rhetoric in the Early Thirteenth Century // *Journal of Medieval History*. 2013. Vol. 39, № 4. P. 435–436.

¹⁹ Thietmar of Merseburg. *Ottonian Germany: The Chronicon* / transl. and annot. D. A. Warner. Manchester, 2001. P. 41.

²⁰ Helmold of Bosau. *The Chronicle of the Slavs* / transl. with introduction and notes by F. J. Tschan. New York, 1935. P. 82.

²¹ Christiansen E. *The Northern Crusades*. London, 1998. P. 28–29.

військовий тиск як законний інструмент, коли мирні місії зазнавали невдачі²². Концепція священної війни, яка пізніше була формалізована в хрестоносному русі, мала попередні прецеденти в християнській думці, зокрема в понятті справедливої війни, розробленому пізньоантичними та ранньосередньовічними теологами²².

Однак до кінця одинадцятого століття ця концепція зазнала значної трансформації, оскільки війна тепер могла бути не просто виправданою, а й активно заслуженою, коли вона велася для захисту або поширення християнської віри. Тож ця ідеологія, що передувала хрестовим походам, забезпечила готову термінологію справедливої війни проти язичників, представляючи їх як ворогів християнства, чиє поневолювання служило би тимчасовій безпеці і вічному спасінню, що язичників, що місіонерів²³.

Вирішальний ідеологічний стрибок відбувся, коли ця регіональна традиція перетнулася з універсальною моделлю хрестового походу, розробленою для Святої Землі. Заклик Папи Урбана II в Клермоні в 1095 році встановив основні елементи: папський дозвіл, взяття хреста як видимого знаку обітничі, повне відпущення гріхів (індульгенції) для учасників та концептуалізація війни як покайного паломництва (*peregrinatio*) для повернення священних християнських територій з-під мусульманського контролю²⁴.

Успіх Бернарда в мобілізації французьких і німецьких військ для хрестового походу до Святої Землі створив умови, за яких північна знать, зокрема саксонські князі, запропонувала перенаправити свої зусилля проти сусідніх вендів. Бернард спочатку підтримав це перенаправлення без негайної консультації з папою, заявивши у своєму листі, що саксонські хрестоносці отримають «ті самі духовні привілеї, якими користуються ті, хто вирушає до Єрусалима»²⁵.

²² Helmold of Bosau. *The Chronicle of the Slavs...* P. 261–262.

²² Riley-Smith J., Throop S. A. *The Crusades: A History*. 4th ed. London, 2023. P. 143.

²³ Reynolds B. W. *The Prehistory of the Crusades: Missionary War and the Baltic Crusades*. London, 2016. P. 32–34.

²⁴ Krey A. C. *The First Crusade: The Accounts of Eye-Witnesses and Participants*. Princeton, 1921. 299 p.

²⁵ Bernard of Clairvaux. *The Letters of St. Bernard of Clairvaux* / transl. B. S. James. Chicago: Henry Regnery Company, 1953. Letter 394.

Далі він проголосив, що для повного знищення або, принаймні, навернення цих народів було прийнято знамення хреста, і він заборонив будь-яке перемир'я до того часу, поки вони не будуть або навернені, або знищені. Ця мова поєднувала покайну та рятівну обіцянку Єрусалимського хрестового походу з більш безкомпромісною вимогою повної покори або викорінення - риторикою, яка перегукувалася з попереднім вихвалянням Бернардом тамплієрів як «нового лицарства», але застосовувала його до європейського кордону.

Лише через кілька тижнів, 11 квітня 1147 року, Євгеній III офіційно санкціонував північний похід буллою «*Divina dispensatione*». Звертаючись до всіх християн, папа схвалив мету експедиції як підкорення язичників християнській вірі та поширення серед них християнської релігії. Найголовніше, що він поширив ту саму повну індульгенцію, надану хрестоносцям до Святої Землі, тим самим поставивши балтійське підприємство на рівноправну духовну основу. Акт являв собою навмисне ідеологічне розширення привілеїв хрестоносців за межі повернення священних місць. У той час як палестинські хрестові походи зосереджувалися на паломництві до Єрусалиму та обороні Гробу Господнього, північна булла наголошувала на наверненні через підкорення. Відсутність великих християнських святинь у Балтії не применшувала святості підприємства, натомість літописці та папська риторика переосмислювали сам ландшафт: річки, ліси, новозасновані церкви та замки, як місця божественної зустрічі та сакралізації. Як пізніше розповіли балтійські літописці, сам акт встановлення хреста на язичницькій території перетворив регіон на новий рубіж християнства, подібний до духовного Єрусалиму²⁶.

Ця адаптація виявила як безперервність, так і новаторство. Безперервність полягала в спільних механізмах: обітниця, хрест, індульгенція та покайний характер кампанії. Сам Бернард, центральна фігура у просуванні Другого хрестового походу на Схід, не бачив суперечностей у застосуванні тієї ж системи на північ. Для нього вороги християнства - чи то сарацини в Леванті, чи язичники

²⁶ Tamm. How to Justify a Crusade... P. 438.

на Ельбі - загрожували тому ж божественному порядку. Однак новаторство було не менш вражаючим. Традиційне канонічне право, кристалізоване в Декреті Граціана (близько 1140 р.), наполягало на добровільному наверненні та обмежувало справедливую війну оборонними цілями²⁷.

Пряме схвалення застосування сили для досягнення підкорення ознаменувало прагматичний і сміливий відхід, виправданий зображенням північних язичників як постійних загроз, потенційних відступників або перешкод для місіонерського мандату Церкви. Наполягання Бернарда на відсутності перемир'я до навернення або знищення ще більше радикалізувало риторику, піднявши кампанію за межі простого захисту до божественно санкціонованої війни на винищення або перетворення. Наступні папи розвивали цей прецедент: булла Олександра III «*Non parum animus noster*» (1171) санкціонувала дії проти фінів та естонців, тоді як булли XIII століття регулярно поновлювали індульгенції для Лівонської, Пруської та Литовської кампаній, часто представляючи їх як постійний захист віри²⁸.

Сформована таким чином релігійна ідеологія виявилася надзвичайно стійкою. Вона дозволила Північним хрестовим походам перетворитися з епізодичних експедицій на стійкі інституційні зусилля, очолювані військовими орденами - Братами-мечоносцями в Лівонії, Тевтонськими лицарями в Пруссії, а пізніше в Литві. Літописці сакралізували балтійський ландшафт у біблійних термінах, порівнюючи річки з Йорданом або язичницькі фортеці з ханаанськими містами, тим самим компенсуючи брак левантійських святих місць²⁹. Цей винахід нової священної географії дозволив учасникам сприймати свою війну як справжній хрестовий похід навіть далеко від Єрусалиму.

²⁷ Russell F. H. *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge, 1975. P. 55–57.

²⁸ Fönnesberg-Schmidt. *The Popes and the Baltic Crusades...* P. 58–59.

²⁹ Leighton G. *Ideology and Holy Landscape in the Baltic Crusades*. Leeds, 2022. P. 49.

1.3. Політичні фактори

Хоча релігійна ідеологія, розглянута в попередньому розділі, забезпечила легітимізуючу основу, Північні хрестові походи були в рівній мірі рушійною силою конкретних політичних амбіцій.

Кампанії, що розпочалися з Вендського хрестового походу 1147 року, перетворилися з опортуністичних перенаправлень енергії хрестоносців на інструменти державотворення. Данські королі династії Вальдемарів, саксонські маркграфи, польські герцоги та шведські правителі переслідували власні плани експансії та впливу. Цим зусиллям сприяла ширша політична децентралізація Священної Римської імперії, міграція на схід, відома як Остсідлунг, та поява військових орденів, зокрема Тевтонського ордена, як напівавтономних політичних суб'єктів. Ці політичні фактори забезпечили людські ресурси, організацію та довгострокову відданість, що дозволило Північним хрестовим походам досягти тривалих територіальних та демографічних змін там, де багато левантійських кампаній зазнали невдачі³⁰.

Данський внесок ілюструє, як королівська влада та риторика хрестоносців могли бути поєднані для династичної вигоди. За Вальдемарських королів - Вальдемара I, його синів Кнуда VI та Вальдемара II, а також впливового архієпископа Абсалона Лундського, данська корона перетворила рідкі набіги на цілісну балтійську політику. Кампанії Вальдемара I проти вендів (1160-ті–1170-ті роки) закріпили південне узбережжя Балтії та передали острів Рюген під контроль Данії, ліквідувавши головну базу язичницьких набігів та розширивши королівську владу вдома. Вальдемар II продовжив цю ідею експедиціями до Естонії (зокрема, висадкою в Лінданіссе 1219 року, де розташований сучасний Таллінн) та неодноразовими спробами захопити Сааремаа (Езель). Ці підприємства були оформлені як хрестові походи, але служили чітким політичним цілям: забезпеченню торговельних шляхів, створенню данських єпископств та фортець, а також створенню балтійської сфери впливу, яка

³⁰ Christiansen. The Northern Crusades... P. 76–82.

конкурувала з амбіціями північних князів Священної Римської імперії³¹. Зрештою, продаж Естонії Тевтонському ордену в 1346 році ознаменував межі цих амбіцій, але вальдемаріанський період вже змінив політичну карту регіону³².

Паралельно з данською морською експансією відбувався німецький рух на схід, відомий як Остзідлунг. Це не була централізовано спрямована імперська політика, а децентралізований процес заселення, меліорації земель та заснування міст, керований саксонською знаттю, купцями з Любека та Бремена, а також церковними вельможами³³.

Вендський хрестовий похід 1147 року сам по собі функціонував як політична диверсія в рамках більшого Другого хрестового походу. Хоча військово вона була майже безрезультатною, вона прискорила інтеграцію вендських територій у саксонську сферу та проклала шлях для подальшого німецького заселення. Остзідлунг привів хвилі німецькомовних селян, ремісників та городян до Померанії, Пруссії та Лівонії, запровадивши Магдебурзьке право, нові сільськогосподарські методи та укріплені міста. Цей демографічний зсув був одночасно причиною та наслідком хрестових походів: язичницький опір створив привід для втручання, тоді як успішні кампанії відкрили землі для колонізації³⁴.

Втручання Польщі та Швеції додало ще більше шарів регіонального суперництва. Польський князь Болеслав III (правив 1102–1138) вже нав'язав панування поморським племенам і сприяв християнським місіям на початку XII століття. Пізніше польські князі, особливо мазовецькі, запросили Тевтонський орден до Пруссії у 1220-х роках саме для того, щоб протидіяти постійним язичницьким набігам, одночасно розширюючи власні північно-східні кордони³⁵.

³¹ Rebane P. P. *Denmark and the Baltic Crusade, 1150–1227: doctoral dissertation*. 1969. P. 14–32.

³² Lind J. H. *Dannebrog and the Danish Crusades to Estonia // Denmark and Estonia 1219–2019: Selected Studies on Common Relations* / ed. J. E. Olesen, J. H. Lind. Greifswald, 2019. Bd. 1. P. 33.

³³ Stevens G. R. *Cross, Word, and Plow vs. Pickaxe and Coin: A Comparison of the Medieval German Settlement of Prussia and Transylvania // Vexillum: The Undergraduate Journal of Classical and Medieval Studies*. 2014. № 4. P. 34.

³⁴ Kinsman E. *Wendish Crusades: An Imperial Conquest of the Baltics // Dies Legibiles: An Undergraduate Journal of Medieval Studies*. 2022–2023. № 3. P. 33–37.

³⁵ Fletcher R. A. *The Barbarian Conversion: From Paganism to Christianity*. Berkeley; Los Angeles, 1999. P. 443–446.

Тим часом шведські королі спрямовували свої зусилля на Фінляндію, де легендарні «хрестові походи» (пов'язані з королем Еріком Святим) маскували поширення королівської та церковної влади на фінські племена. Ці кампанії відображали спільну закономірність: використання привілеїв хрестоносців для легітимізації включення периферійних територій до складу нових християнських королівств³⁶.

Однак найбільш революційним політичним нововведенням стала роль військових орденів. Лівонський орден мечоносців (заснований близько 1202 року) став однією з перших спроб інституціоналізувати хрестові походи на прикордонних територіях, але їхня поразка в битві при Сауле (1236 рік) призвела до поглинання Тевтонським Орденом³⁷. Під керівництвом Германа фон Зальци та його наступників Тевтонські лицарі стали найвидатнішим політичним гравцем у Балтії. Запрошений Конрадом I Мазовецьким для боротьби з пруськими набігами, Орден отримав імперську (Золота булла Ріміні, 1226) та папську підтримку, яка надавала йому суверенні права над завойованими землями. Це створило унікальний Орденський державний устрій - теократичне князівство в Пруссії, яке поєднувало військові, адміністративні та колонізаторські функції. Лицарі побудували мережу кам'яних замків (наприклад, Марієнбург/Мальборк), заохочували німецькі поселення та розробили постійний військовий апарат, що фінансувався торгівлею та землеволодінням. До середини XIII століття Орден змістив акцент хрестових походів з епізодичної священної війни на постійне територіальне управління³⁸.

Ця політична динаміка розгорталася на тлі ширшої папської активності у XII та XIII століттях. Наступні папи - Євгеній III, Олександр III, Целестин III та Інокентій III - видавали булли, які дарували індульгенції і визнавали стратегічну цінність стабілізації північно-східного кордону християнського світу. Однак універсальні претензії папства часто були підпорядковані місцевим інтересам.

³⁶ Sweden [Crusades] // The Crusades: An Encyclopedia / ed. A. V. Murray. Oxford, 2006. P. 1126–1130.

³⁷ Plakans A. The Latvians: A Short History. Stanford, 1995. P. 37.

³⁸ Williams D. Teutonic Knight 1190–1561. Oxford; New York, 2007. P. 4–11.

Вендський хрестовий похід створив прецедент, за яким регіональні держави могли використовувати механізм хрестоносців для власних цілей. Наступні кампанії в Лівонії, Пруссії та Литві базувалися на цій моделі, перетворивши папське повноваження на гнучкий політичний інструмент.

Отже, Північні хрестові походи стали результатом поєднання релігійних, політичних та економічних чинників. Регіональна експансія християнського світу на схід від Ельби, яка розпочалася ще за часів Каролінгів і Оттонів, створила сприятливі передумови для цих кампаній. Вендський хрестовий похід 1147 року остаточно оформив ідею священної війни проти язичників Балтії, коли папська влада та вплив Бернарда Клервоського надали їй релігійної легітимності. Релігійна ідеологія, що поєднувала індульгенції, покайне паломництво та примусове навернення, стала головним виправданням завоювань. Водночас політичні інтереси данських королів, саксонських і польських князів та німецьких колоністів робили походи вигідним інструментом територіальної експансії. Важливу роль у цих процесах відіграли військові ордени, насамперед Лівонський і Тевтонський ордени, які стали головною силою колонізації та християнізації регіону.

РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ

Видатний успіх Тевтонського ордену в Північних хрестових походах ґрунтувався на його високорозвиненій внутрішній організації. Те, що починалося як невелике шпитальне братство у Святій Землі, швидко перетворилося на дисципліновану, ієрархічну та ефективну військово-релігійну установу, здатну проводити тривалі завоювання, колонізацію та управління на Балтійському кордоні. У цьому розділі розглядаються ключові елементи структури Ордену, які дозволили йому ефективно функціонувати як чернечій державі.

2.1. Устав і ідеологічні засади Тевтонського Ордену

Тевтонський орден, формально відомий як Орден Братів Німецького Дому Святої Марії в Єрусалимі (*Ordo fratrum domus hospitalis Sanctae Mariae Theutonicorum Ierosolymitani*), виник на перетині двох середньовічних імпульсів: чернечої реформи та хрестоносного відвоювання. Засноване близько 1190 року під час облоги Акри в Третьому хрестовому поході як польовий шпиталь купцями з Любека та Бремена, братство швидко перетворилося на повноцінний військово-релігійний орден. Папське схвалення в 1198 році мілітаризувало його, надаючи привілеї, еквівалентні привілеям госпітальєрів та тамплієрів. Хоча він розпочав свою діяльність у Святій Землі, Орден знайшов свою історичну місію в Балтійському регіоні під час Північних хрестових походів, де поєднував чернечу дисципліну з агресивною священною війною проти язичницьких племен. В основі цієї подвійної ідентичності лежали його Устав та Статут, які забезпечували як практичний кодекс поведінки, так і глибоке ідеологічне обґрунтування його діяльності¹.

Устав Тевтонського ордену не було створено ізольовано. Він значною мірою опирався на усталені традиції старіших військових орденів. Брати спочатку дотримувалися правила госпітальєрів у своїй госпітальній та

¹ Sterns I. The Statutes of the Teutonic Knights: A Study of Religious Chivalry: dissertation. University of Pennsylvania, 1969. P. 201–240.

благодійній діяльності, водночас перейнявши модель тамплієрів для військової організації та дисципліни. До середини XIII століття, зокрема у німецькій версії 1264 року, Орден склав власну вичерпну «Книгу Ордену» (*Buch der Ordnung*). Цей текст складається з прологу, основного правила та додаткових статутів або законів. Сам устав починається з історичного прологу, який пов'язує Орден з благодійними зусиллями в Акри, підкреслюючи німецьку ініціативу та божественне провидіння. Потім воно кодифікує три класичні чернечі обітниць – убогості, цнотливості та послуху – які зв'язували кожного повноправного брата (братів-лицарів, братів-священиків та сержантів)².

Ці обітници лягли в основу духовного розвитку. Бідність вимагала від братів відмови від особистого майна; все майно належало Ордену як єдиному цілісному об'єднанню. Цнотливість вимагала celibату, дистанціюючи лицарів від світських сімейних зв'язків та мирських турбот. Послух, мабуть, був найбільш підкресленим: брати мали абсолютну покору начальству, від місцевого командира (*Komtur*) до Великого Магістра (*Hochmeister*) і, зрештою, до Папи Римського³.

Повсякденне життя відображало чернечий розпорядок – регулярні молитви (включаючи канонічні години), відвідування меси, піст і мовчання під час їжі – водночас поєднуючи військову підготовку та бойову готовність. Устав прописував простий одяг (білу мантию з чорним хрестом для лицарів), скромну дієту та суворе спільне життя в командоріях, які функціонували як укріплені монастирі⁴.

Тевтонський Устав відрізнявся від суто споглядального чернецтва чітким включенням війни як релігійного обов'язку. Статути дозволяли та освячували збройну службу проти ворогів християнства, зокрема «невірних» та язичників. Бій розглядався не як світське насильство, а як акт милосердя та покаяння. Повна

² Sterns. *The Statutes of the Teutonic Knights...* P. 5.

³ Kreem J. *Crusading Traditions and Chivalric Ideals: The Mentality of the Teutonic Order in Livonia at the Beginning of the Sixteenth Century* // *Crusades*. 2013. Vol. 12, № 1. P. 234–236.

⁴ Ekdahl S. *The Strategie Organization of the Commanderics of the Teutonic Order in Prussia and Livonia* // *La Commanderie, institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval*. 2002. P. 219–220.

назва та рання місія Ордену підкреслювали турботу про хворих та паломників, але мілітаризована версія підносила захист та поширення віри до рівного статусу. У балтійському контексті це перетворилося на мандат на завоювання та навернення. Папські булли, такі як ті, що дозволяли кампанії в Пруссії після запрошення герцога Конрада Мазовецького 1226 року, підкріплювали ідею про те, що підкорення язичницьких племен служило як тимчасовій безпеці християнства, так і вічному спасінню душ через хрещення⁵.

Ідеологічно Тевтонський орден втілював поєднання релігійного лицарства та войовничого християнства. У пролозі та статутах часто посилялися на біблійні прецеденти, порівнюючи братів з Маккавеями – старозавітними воїнами, які боролися за віру та храм. Служба в Ордені представлялася як вища форма лицарства: світські лицарі боролися за славу, землю чи панів, але тевтонські лицарі боролися за Бога, Діву Марію (свою покровительку) та Церкву. Це «релігійне лицарство» дозволяло знатним німцям перетворити військову майстерність на духовно гідне покликання⁶.

Ідеологія також мала сильний етнічний вимір. Як переважно німецькомовний орден, він сприяв заселенню німецьких колоністів разом із військовими завоюваннями, пов'язуючи навернення в іншу віру з культурною та лінгвістичною германізацією в Пруссії та Лівонії. Самосприйняття Ордену як захисників та розширювачів латинського християнства виправдовувало жорсткі заходи проти язичницьких практик, водночас забезпечуючи дисципліновану інституційну основу для широкомасштабної колонізації. Устав також підтримував цю ідеологію за допомогою практичних норм щодо ієрархії, дисципліни та управління ресурсами. Покарання за порушення - від втрати звання до виключення - підтримували єдність компанії⁷.

Генеральна капітула виконувала роль законодавчого та наглядового органу, забезпечуючи розвиток Статута, зберігаючи при цьому основні

⁵ Вебер Д. И., Филюшкин А. И. «От ордена осталось только имя». Судьба и смерть немецких рыцарей в Прибалтике. Санкт-Петербург, 2018. С. 13–14.

⁶ Sterns. The Statutes of the Teutonic Knights... P. 155.

⁷ Munro D. The Teutonic Order // Journal of Monastic Military Orders. 2008. № 1 (October). P. 128–129.

принципи. На Балтійському театрі військових дій ця структура виявилася дуже ефективною: командорії одночасно служили військовими форпостами, економічними центрами та місіонерськими базами, що дозволяло проводити тривалі кампанії, з якими традиційні феодальні рекрути рідко могли зрівнятися⁸.

Хоча акцент Ордену на покорі та корпоративному багатстві іноді суперечив індивідуальній побожності чи зовнішній церковній владі, ідеологічна основа - священна війна як продовження чернечого покликання, залишалася надзвичайно послідовною. Вона забезпечувала моральну легітимність Північним хрестовим походам, мотивувала набір рекрутів з німецьких земель і допомагала підтримувати Орден протягом двох століть воєн проти прусів, литовців, а пізніше і Польщі-Литви.

2.2. Членство та внутрішня ієрархія Тевтонського ордену

Ефективність Тевтонського ордену під час Північних хрестових походів спиралася на чітко визначену систему членства та внутрішньої ієрархії. Ця структура дозволяла відносно невеликій кількості братів керувати масштабними військовими кампаніями, управляти завойованими територіями, розпоряджатися економічними ресурсами та підтримувати чернечу дисципліну на величезних відстанях у Пруссії та Лівонії. На відміну від суто феодальних армій, які спиралися на тимчасові набори, Орден створив постійну, професійну та ідеологічно мотивовану бойову та керівну силу. Його членство було поділено на окремі категорії, кожна з яких мала певні ролі, тоді як сувора ієрархія забезпечувала слухняність, ефективність та єдність.

Ядро Ордену складалося з трьох основних груп повноправних членів, які складали чернечі обітницькі бідності, цнотливості та послуху: брати-лицарі (Ritterbrüder), брати-священники (Priesterbrüder) та брати-сержанти або брати-служителі (Halbbrüder або Sariantbrüder). Брати-лицарі утворювали військову еліту. Вони повинні були бути законного дворянського походження, зазвичай з німецькомовних регіонів Священної Римської імперії. Ці чоловіки носили

⁸ Sterns. The Statutes of the Teutonic Knights... P. 127–128.

характерну білу мантию з чорним хрестом і служили важкоброньованою кавалерією - ударними загонами балтійських кампаній. Їхнє соціальне походження відображало сильний німецький характер Ордену: більшість новобранців походили з нижчої знаті (*ministeriales*) або лицарських родин, а не з вищої аристократії. Чисельність залишалася скромною; навіть на піку своєї могутності приблизно наприкінці чотирнадцятого століття загальна кількість братів-лицарів у всіх провінціях, ймовірно, не перевищувала 800–1000. Цю невелику еліту доповнювали тимчасові хрестоносці (*Gäste*) – заїжджі дворяни, які приєднувалися до певних *Reisen* (набігів) проти литовців заради духовних заслуг і слави⁹.

Брати-священики опікувалися духовними потребами Ордену. Вони служили меси, проводили таїнства, доглядали за хворими в лікарнях, а іноді виконували адміністративні завдання чи займалися освітою. У Статуті наголошувалося, що священики повинні підтримувати військову місію молитвою та пастирською опікою, підкріплюючи ідею про те, що боротьба з язичниками є формою божественного служіння¹⁰.

Найбільшою групою серед тих, хто називав себе членами Ордену, були брати-сержанти або полубрати. Ці чоловіки зазвичай були не дворянського походження – вільні простолюдини, ремісники або німці нижчого класу. Вони складали ті самі три обітниць, але носили сірі мантиї замість білих. Їхні ролі були різноманітними та практичними: вони служили важкими піхотинцями, легкою кавалерією, арбалетниками, адміністраторами, ремісниками та керуючими маєтками, млинами та торгівлею Ордену. У бою вони забезпечували основну частину людських ресурсів та логістичного забезпечення Ордену. Різниця між повними лицарями та полубратами відображала ширші середньовічні соціальні розбіжності, але була адаптована до потреб Ордену: вона дозволяла талановитим простолюдинам робити вагомий внесок, залишаючи командні посади та ролі у

⁹ Morton N. E. *The Teutonic Knights in the Holy Land, 1190–1291*. Woodbridge, 2009. P. 147–149.

¹⁰ Забзалюк Д. Є. Організаційно-правова структура духовно-лицарських орденів доби Хрестових походів у контексті становлення орденського права // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2013. № 1. С. 43–44.

важкій кавалерії для лицарського класу. а додаток до цих трьох категорій, Орден включав пов'язаних мирян, донорів та слуг (Familiaren), які не складали повних обітниць, але підтримували його діяльність¹¹.

Повсякденне життя всіх братів відбувалося за чернечим розпорядком, адаптованим до військових реалій. Брати жили спільно в командоріях (Kommenden), які функціонували як укріплені монастирі, казарми та економічні центри. Устав прописував регулярні молитви, спільні трапези (часто з читаннями текстів), тишу в певні години, скромне харчування та суворої дисципліну¹².

Порушення Уставу, такі як приватна власність, непокора чи розпуста, каралися суворо, починаючи від побиття та пониження в посаді та закінчуючи вигнанням. Цей режим сприяв сильній корпоративній ідентичності та корпоративному духу, що було вирішальним для підтримки тривалих кампаній у суворих балтійських умовах¹³.

Внутрішня ієрархія була жорстко визначеною та відображала подвійну релігійно-військову природу Ордену. На місцевому рівні кожен командорію очолював комтур (командир), який здійснював владу над усіма братами у своєму домі, керував його землями та доходами, а також керував його військовим контингентом. Групи командорій утворювали бейлівіки (Balleien), якими керував ландкомтур. Над ними стояли провінційні майстри: ландмейстер Пруссії та ландмейстер Лівонії (після об'єднання Меченосців у 1237 році)¹⁴.

У балтійському контексті ця ієрархія виявилася дуже функціональною. Лицарі-брати забезпечували лідерство в битвах та управлінні, священники-брати підтримували моральний дух та легітимність, а сержанти-брати постачали людські ресурси та економічний досвід. Ця система дозволила Ордену поєднати військові завоювання із систематичною колонізацією: командорії стали центрами німецьких поселень, сільського господарства та християнізації. Набір

¹¹ Charles River Editors. The Teutonic Knights: The History and Legacy of the Catholic Church's Most Famous Military Order. 2017. P. 37-38.

¹² Sterns. The Statutes of the Teutonic Knights... P. 216.

¹³ Sterns. The Statutes of the Teutonic Knights... P. 131.

¹⁴ Акунов В. В. История Тевтонского ордена. Москва, 2012. С. 81–82.

рекрутів був зосереджений переважно на німецьких землях, де проповідь та обіцянка духовних винагород приваблювали постійних добровольців.

2.3. Вище керівництво та центральна адміністрація Тевтонського ордену

На вершині Ордену стояв Великий Магістр (Hochmeister). Він виконував обов'язки верховного глави, поєднуючи духовну, військову та адміністративну владу. Великий Магістр обирався довічно і мав ранг князя Церкви, а після завоювання Пруссії фактично був територіальним сувереном. Його повноваження включали призначення високопосадовців, керівництво військовою політикою, нагляд за прийомом нових братів та представництво Ордену у відносинах з папами, імператорами та іноземними правителями.

Процес обрання Великого Магістра був навмисно складним, щоб забезпечити легітимність та запобігти фракційній розбраті. Після смерті (або, рідко, відставки) Великого Магістра Великий Командувач (Großkomtur) скликав капітул. Потім Генеральний капітул обрав колегію виборців з дванадцяти членів, що складалася з семи братів-лицарів, чотирьох братів-сержантів та одного брата-священника. Ця колегія обирала нового лідера¹⁵.

Великий магістр правив не одноосібно. Йому допомагала невелика група елітних офіцерів, відомих як Großgebietiger (великі територіальні командири або вищі офіцери). Ці п'ять або шість посадовців утворювали внутрішню раду та мали владу над усім Орденом. Найважливішими були: Великий командувач (Großkomtur) діяв як заступник Великого Магістра та часто керував щоденними справами. Маршал (Ordensmarschall) відповідав за військову організацію, стратегію та проведення кампаній. Ця посада була особливо важливою під час Литовських Reisen та Пруських воєн. Госпітальєр (Großspittler) наглядав за шпиталями, доглядав за хворими та виконував благодійні функції, зберігаючи первісне коріння госпітальєрів Ордену. Скарбник (Tressler) керував фінансами, доходами від маєтків, торгівлею та даниною. Драпер (Trappier або Trapier) керував одягом, спорядженням та припасами для братів. Ці вищі офіцери майже

¹⁵ Sterns. The Statutes of the Teutonic Knights... P. 284–286.

завжди були братами-лицарями та призначалися Великим Магістром, хоча вони часто мали значний вплив і могли на практиці стримувати його владу¹⁶¹⁷.

Найвищим законодавчим та наглядовим органом була Генеральна капітула (Generalkapitel). Теоретично до неї входили представники всіх провінцій, командорств та трьох класів членства (лицарів, священників та сержантів). Насправді, через величезні відстані, вона зазвичай складалася з депутацій від головних бейлівіків та провінцій. Генеральна капітула мала збиратися щорічно, але на практиці скликалася переважно для обрання нового Великого Магістра або для прийняття важливих рішень щодо політики, законодавства та важливих призначень. Її резолюції були обов'язковими для виконання вищими офіцерами та допомагали підтримувати єдність на віддалених територіях. Статут чітко вимагав від Магістра або його заступників консультуватися з мудрішими братами з важливих питань, таких як відчуження майна або прийом нових членів, гарантуючи, що важливі рішення відображатимуть колективну, а не суто особисту волю¹⁸.

Це централізоване управління було надзвичайно ефективним у контексті Північних хрестових походів. Маршал міг мобілізувати сили з кількох командорій для сезонних кампаній, тоді як скарбник забезпечував стабільне фінансування шляхом ефективного управління маєтками, митом та ганзейськими торговельними зв'язками. Система дозволяла Ордену інтегрувати військові операції з колонізацією: доходи від пруських земель підтримували подальшу експансію, а централізоване керівництво координувало будівництво замків, розселення німецьких колоністів та систематичні зусилля з навернення християнства.

Тим не менш, ця структура не була позбавлена проблем. Впливові провінційні лідери, особливо ландмейстер Лівонії, іноді проводили

¹⁶ Urban. The Teutonic Knights... P. 15–18.

¹⁷ Structure of the Teutonic Order [Електронний ресурс] // Teutonic Order : офіційний сайт. – URL: <https://teutonicorder.org/structure> (дата звернення: 30.04.2026).

¹⁸ Sterns. The Statutes of the Teutonic Knights... P. 291–292.

напівнезалежну політику. Час від часу виникали внутрішні конфлікти між Великим Магістром та його офіцерами або між Прусською та Лівонською гілками. Сильний акцент на послуху міг призвести до жорсткості, і пізніше Великі Магістри стикалися зі зростаючими викликами з боку зовнішніх сил та внутрішнім невдоволенням. Тим не менш, протягом більшої частини XIII та XIV століть ця модель лідерства забезпечувала командування, дозволяючи відносно невеликій еліті керувати масштабними завоюваннями та управлінням.

Отже, висока ефективність Тевтонського ордену в Північних хрестових походах була зумовлена насамперед його добре продуманою внутрішньою організацією. Чіткий Устав поєднував чернечі обітницькі з військовими обов'язками і створив міцну ідеологічну основу для діяльності ордену. Система членства, що включала братів-лицарів, священників і сержантів, а також жорстка ієрархія дозволяли ефективно поєднувати релігійну дисципліну з військовою силою. Централізоване керівництво на чолі з Великим Магістром, підтримане Генеральною капітулою, забезпечувало єдність і оперативність рішень. Завдяки такій структурі орден зміг перетворити відносно невелику кількість братів на інструмент завоювання, управління та колонізації. Організація Ордену стала головною причиною того, що він зміг діяти як самостійна держава протягом Північних хрестових походів

РОЗДІЛ 3. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

Північні хрестові походи не були єдиною кампанією, а радше низкою взаємопов'язаних військових експедицій та тривалих конфліктів, що розгорталися по всьому Балтійському регіону протягом майже трьох століть. Зумовлені ідеологічними та політичними передумовами, розглянутими в попередньому розділі, ці хрестові походи набували різних форм та залучали різних учасників залежно від часу, регіону та місцевих обставин. Цей розділ містить огляд основних фаз та ключових військових кампаній Північних хрестових походів.

3.1. Хрестовий похід на вендів.

Хрестовий похід на вендів або хрестовий похід на слов'ян приписують до Другого хрестового походу. Як вже було зазначено вище, головним ініціатором Другого хрестового походу був цистерціанський абат Берnard Клервоський, який намагався перетворити саксонську кампанію через Ельбу в частину великої битви проти всіх ворогів християнського світу. Хрестовий похід був скликаний Папою Євгенієм III у відповідь на падіння графства Едесси в 1144 році¹.

Вендський хрестовий похід відбувся на критичному етапі еволюції риторики хрестових походів. Наприкінці X століття венди, незадоволені високою даниною, яку вони мусили сплачувати саксонській знаті, повстали. Їхній опір саксонському пануванню призвів до масового відступництва на східному березі Ельби. Ці повстання на деякий час поклали край процесу їх навернення².

Задум масштабної військової експедиції до слов'янських земель за Ельбою виник ще на початку XII ст. Уперше ідея загального походу до земель балтійських слов'ян з'явилася в анонімному «Магдебурзькому листі» (оригінальна назва листа «*Epistola pro auxilio adversus paganos (Slavos)*»), наприкінці 1107-1108 рр., написаного, імовірно, фламандським кліриком з оточення архієпископа Адельгоза Магдебурзького. Цей документ було складено

¹ Dragnea M. The Wendish Crusade, 1147. New York, 2020. P. 1.

² Dragnea. The Wendish Crusade... P. 2–3.

у формі звернення до представників духовної та світської знаті Європи із закликом до військового походу проти слов'янських племен і описом їхніх постійних набігів, що терзали землі на південь від Ельби, під час яких руйнували церкви і приносили в жертву язичницьким богам християн³.

Але спочатку Бернардом Клервоським проголошувалася лише ідея походу на допомогу Латинському Сходу. Результатом проповідей абата стала згода на безпосередню участь у військовій експедиції німецького Імператора Конрада III. Для подальшого вербування учасників з-поміж німецьких феодалів 19 березня 1147 р. імператор скликав у Франкфурті з'їзд, де й виникла ідея Вендського хрестового походу. Північнонімецька знать не виявила особливого бажання рушити у похід на сарацин. Саксонці, присутні на сеймі, мотивували відмову від участі в поході до Святої Землі тим, що їхні кордони зі слов'янами перебували під постійною загрозою нападів з-за Ельби. Бернард Клервоський підтримав їх в ідеї походу на вендів⁴.

Після франкфуртської зустрічі Бернард публікує лист із програмою походу в землі слов'ян, у якому вимагає обов'язкового хрещення, а в разі відмови від нього - повного їхнього знищення⁵. Бернард, не узгоджуючи це заздалегідь із Папою Євгенієм III, взяв на себе відповідальність гарантій тих самих духовних привілеїв для північних хрестоносців, що й для учасників походу у Святу Землю. На початку квітня 1147 р. феодали Німеччини, Польщі, Чехії, Данії почали збір військових загонів⁴.

Хрестоносці вирішили розпочати похід проти полабських слов'ян, розділившись на дві армії: одна мала вирушити з Нижньої Ельби проти ободритів, друга - з Магдебурга супроти лютичів. Першу армію очолювали Генріх Лев, Конрад, герцог Бургундський, архієпископ Бременський Адальберт, єпископ Бременський Дітмар та інші представники знаті. До цієї сили повинні були приєднатися данські загони під проводом обох данських королів - Свена і

³ Прохвятилов И. В. Причины и мотивация участников Вендского крестового похода 1147 г. // Вестник Московского государственного областного университета. Москва, 2021. № 3. С. 148.

⁴ Прохвятилов. Причины и мотивация... С. 150.

⁵ Phillips J. The Second Crusade. London, 2010. P. 239.

Кнуда, які домовилися припинити свої міжусобиці заради спільної боротьби з ободритами. Ватажками другої армії виступали пфальцграфи Фрідріх Саксонський і Герман Рейнський, а також маркграфи Альбрехт Ведмідь і Конрад Мейсенський⁶.

Щодо чисельності армій хрестоносців, що рушили проти слов'ян, ми маємо такі дані: у північній армії налічувалося начебто 40 тис. осіб, у південній - 60 тис., у данській - 100 тис. Звісно, ці цифри дуже перебільшені, але в усякому разі вони показують, що за Ельбу рушили доволі великі, небачені до того часу німецько-датські сили, які мали раз назавжди покінчити з незалежністю слов'ян та їхнім язичництвом⁷.

Слов'яни, однак, не занепали духом перед обличчям такої страшної небезпеки і зовсім не збиралися підкорятися німцям. Головним героєм оборони від слов'ян виступив відважний Ніклот, князь ободритів⁸. Ніклот скликав увесь народ свій і почав будувати укріплення Добин. Місцезнаходження знаменитого Добина достеменно невідоме. Вважається, що його було споруджено на пагорбі, у болотистій місцевості, біля Звіриного озера, і, подібно до всіх великих слов'янських фортець того часу, він був неприступний у літню пору. Ніклот, звісно, не «побудував» знову, а лише упорядкував і поліпшив колишні вже укріплення Добина, розраховуючи відсидітися в ньому до зимового часу. Водночас Ніклот шукав союзників у майбутній боротьбі, але єдиними союзниками правителя виявилися руяни⁹.

Спираючись на союз із войовничими мореплавцями, Ніклот виробив план оборони. Він задумав заморити хрестоносців голодом і тим зірвати всі їхні загарбницькі плани. Наприклад, першою метою Ніклота був розгром найближчої операційної бази хрестоносців у Вагрії. Раптовим нальотом із моря Ніклот захопив 29 червня Любек і знищив кораблі, що стояли в його гавані. Знищивши

⁶ Грацианский Н. П. Крестовый поход 1147 г. против славян и его результаты // Вопросы истории. 1946. № 2–3. С. 91–92.

⁷ Annales Magdeburgenses / ed. by Georgius Henricus Pertz. Hannoverae, 1858. Tomus XVI. P. 188.

⁸ Helmoldi Presbyteri Chronica Slavorum / ed. by I. M. Lappenberg; Georgius Henricus Pertz. Hannoverae, 1868. P. 122.

⁹ Грацианский. Крестовый поход 1147 г. против славян и его результаты... С. 93.

в такий спосіб судна в любецькій гавані та піддавши полум'ю місто, Ніклот послав два загони вершників, які пройшли всю землю вагрів, винищивши та захопивши в полон німецьких колоністів, які осіли тут. Таким чином, Ніклот застосував тактику випаленої землі, щоб позбавити хрестоносців припасів. Данський флот також страждав від поганої погоди та логістичних проблем, що перешкоджало їхній морській підтримці. Облога Добина тягнулася з обмеженим успіхом. Венди були вправними в обороні і отримували підкріплення від навколишніх племен. Одночасно з нападом на Добин, інші загони хрестоносців просунулися в регіон Одеру та Полаб'я. Ці менші експедиції мали на меті знищити лютичів та інші вендські громади в глибині країни. Однак складний рельєф місцевості, сильний місцевий опір і погана логістика підірвали їхні операції. Відсутність довготривалих окупаційних сил і послідовної підтримки з боку імперського центру (тобто імператора Конрада III, який сам брав участь у Другому хрестовому поході до Святої Землі) означала, що будь-які здобутки були нетривалими. Фортеці були взяті і зруйновані, але хрестоносці не змогли побудувати міцні християнські інституції чи гарнізони на цих територіях¹⁰.

Внутрішня роз'єднаність серед хрестоносців ще більше послаблювала їхні зусилля (необхідно зазначити, що розкол мав місце не лише серед хрестоносців, а й серед слов'ян, зокрема лютичів, які згодом не підкоряються Ніклоту і відмовляться платити данину йому і німцям). Німці віддавали перевагу тактиці поступової колонізації та наверненню, в той час як данці були більше зацікавлені в пограбуванні. Цей ідеологічний і стратегічний розкол призвів до неефективної координації, і після виснажливих тижнів осади і переговорів Ніклот погодився на перемир'я, пообіцявши прийняти хрещення і допустити християнських місіонерів. Хрестоносці, втомлені тривалою облогою та логістичними проблемами, погодилися на угоду. Оботрити погодилися платити данину і визнати імператорську владу¹¹.

¹⁰ Грацианский. Крестовый поход 1147 г. против славян и его результаты... С. 93–104.

¹¹ Грацианский. Крестовый поход 1147 г. против славян и его результаты... С. 96–101.

Однак щирість цього навернення була сумнівною. Ніклот і багато вендів лише номінально прийняли християнство, ймовірно, щоб уникнути знищення, але повернулися до своїх старих вірувань, як тільки хрестоносці пішли. Це продемонструвало поверхневий характер навернень, досягнутих під час походу. Тим не менш, облога сприяла поступовій ерозії вендської язичницької державності¹².

Отже, хрестовий похід проти вендів завершився досить неоднозначним успіхом для хрестоносців. Хоча кампанія не принесла миттєвих результатів, вона проклала шлях для подальших вторгнень. Значна частина язичницького населення була знищена, а на звільнені території почали прибувати німецькі колоністи. Для вендів це означало лише тимчасове виживання. Натомість для хрестоносців кампанія стала прикрим, але повчальним досвідом, який суттєво вплинув на хід майбутніх військових дій вздовж балтійського прикордоння. Ця кампанія заклала основу для *Drang nach Osten*, німецької експансії на схід, яка тривала століттями.

3.2. Шведський хрестовий похід

Християнізація сучасної Фінляндії зазвичай розглядається як результат серії шведських хрестових походів протягом 150-200 років. У цей період історики зазвичай говорять про три або чотири хрестові походи, що йшли один за одним. Так званий Перший шведський хрестовий похід, був спрямований на південно-західні береги сучасної Фінляндії - регіони Каланті і Сатакунта на північ від Турку, де проживали фіни. Цей Перший хрестовий похід зазвичай датується приблизно 1150-1160 роками. Другий шведський хрестовий похід датується кінцем 1230-х років і був спрямований проти тавастів, а Третій хрестовий похід, що тривав тридцять-сорок років (бл. 1285-1323), був спрямований проти карелів. Невдалий хрестовий похід шведського короля

¹² Грацианский. Крестовый поход 1147 г. против славян и его результаты... С. 102.

Магнуса Еріксона 1347-1351 років проти Новгороду часто називають Четвертим хрестовим походом¹³.

Згідно з легендарною традицією, близько 1150-1160 років шведський король Ерік IX очолив повномасштабну експедицію до Фінляндії, під час якої країну нібито було завойовано і навернено до християнства. Ця історія викладена у «Житті святого Еріка» (*Vita Sancti Eriki*), яке приписується єпископу Вестеросському Ізраелю Ерландсену, що помер у 1328-1329 роках. Треба зазначити, що текст явно є літературною конструкцією і не може бути прийнятий як історичний факт. В оповіданні йдеться про те, як король Ерік вирушив до Фінляндії з єпископом Генріхом Упсальським, розпочавши похід з пропозиції миру та християнської віри місцевим жителям. Коли вони відмовилися і напали, він переміг їх у битві - як повідомляється, плачучи після цього за душами загиблих - а потім знову вдався до спроб їх навернення, цього разу більш успішно¹⁴.

Легенда про єпископа Генріха продовжується його коротким служінням у Фінляндії, яке нібито закінчилося, коли його вбив сокирою новонавернений. Безсумнівним є те, що до XIII століття Ерік і Генріх були вшановані як святі покровителі Швеції та Фінляндії, відповідно. Тим не менш, ця історія залишається радше пропагандою епохи хрестових походів, ніж достовірною історією¹⁵.

Є певні підстави вважати, що король Ерік справді здійснив набіг на Фінляндію. Папа Інокентій III у листі, адресованому Еріку X (правив 1210–1216), називав Фінляндію «землею, яку ваші попередники вирвали з рук язичників». Кілька десятиліть тому Папа Олександр III написав шведському архієпископу та графу, висловлюючи стурбованість тим, що «фіни завжди обіцяють коритися християнській вірі, коли їм загрожує ворожа армія, і палко просять

¹³ Lind J. H. The 'First Swedish Crusade' against the Finns: A Part of the Second Crusade? // The Second Crusade: Holy War on the Periphery of Latin Christendom. Turnhout, 2015. Vol. 2. P. 305–310.

¹⁴ Erik den Helige. Historia, kult, reliker / ed. by Bengt Thordeman. Stockholm, 1954. P. 9–20.

¹⁵ Christiansen E. The Northern Crusades. London, 1998. P. 140.

проповідників та вчителів закону Христового, а коли армія відступає, вони заперечують віру, зневажають проповідників і жорстоко переслідують їх»¹⁶.

Якщо це справді посилення на так званий хрестовий похід Святого Еріка, це означає, що ця експедиція не була унікальною, і що могли відбутися й інші — всі вони, здається, зрештою зазнали невдачі у своїх цілях. Тим не менш, Папа явно розраховував на подальші зусилля і запропонував, щоб у майбутньому фіни були змушені здати свої форти або надали інші гарантії виконання вимог. Незважаючи на ці папські посилення, немає чітких доказів того, що шведська корона здійснювала ефективний контроль над будь-якою частиною Фінляндії до 1200 року. У той час регіон залишався значною мірою автономним і незавойованим¹⁷.

Загалом, як вже було зазначено, події Шведського першого хрестового походу залишаються легендарними та міфічними. Сучасні дослідники - як і автор «Gravis admodum» - часто стверджують, що фіни на час так званого Першого хрестового походу зі Швеції були язичниками. Однак, як археологічні, так і лінгвістичні дані вказують на те, що в тих самих регіонах, на які була спрямована кампанія - Каланті і Сатакунта, в північній частині власне Фінляндії - багато фінів вже пройшли християнізацію¹⁸.

Оповіді про так звані Другий і Третій шведські хрестові походи містяться у шведській віршованій хроніці, відомій під назвою *Erikskrönikan*, написаній приблизно між 1322 і 1332 роками анонімним послідовником одного з онуків Біргера Магнуссона. Автор відображає світогляд нового лицарсько-землевласницького класу, який домінував у Швеції в цей період, - світогляд, тісно пов'язаний з хрестоносними ідеалами європейського лицарства. Літописець, безперечно, вірив в ідеали хрестоносного руху і дуже шанував тевтонських лицарів, яких називав «Божими лицарями». Кажуть, що Біргер Магнуссон очолив експедицію 1249 року насамперед для того, щоб покращити

¹⁶ Finlands medeltidsurkunder: collected and published in print by the National Archives of Finland / ed. by Reinh. Hausen. Helsinki, 1910. Vol. 1. P. 21.

¹⁷ Christiansen. The Northern Crusades... P. 141.

¹⁸ Lind. The 'First Swedish Crusade' against the Finns... P. 308.

свою особисту репутацію, хоча передбачалося, що водночас він служив і славі Божій. Вплив домініканської місії на шведське мирянське суспільство, здається, обмежився ребрендингом традиційних ворогів Швеції за допомогою релігійних ярликів¹⁹.

Важливо, що Ерікскрьонікан ніколи прямо не називає експедиції 1249 і 1292 років «хрестовими походами», а також не припускає, що учасники очікували повного відпущення гріхів за участь у них. Хоча автор висловлює надію, що загиблі можуть отримати спасіння - проводячи аналогію з походами тевтонських лицарів - порівняння здається вимушеним. Цілком ймовірно, що він і його оточення використовували балтійські хрестові походи як модель або виправдання для кампаній проти фінів і Русі. В оповіді про експедицію 1249 року мотиви грабунку, пригод і поширення християнства представлені як однаково переконливі²⁰.

Ширший геополітичний контекст Третього хрестового походу до Фінляндії був сформований конкуруючими інтересами Швеції, Новгороду і нових торговельних мереж, що пов'язували Ганзейський союз з багатими на хутро внутрішніми районами північної Євразії. До 1292 року напруженість значно зросла через шведські амбіції на півдні Фінляндії та занепокоєння Новгороду щодо шведських укріплень у регіоні. Шведські замки в Або (Турку) і Тавастехусі вже встановили частковий контроль над суомі і тавастами, створивши кордон, який загрожував новгородцям доступом до Фінської затоки і, відповідно, до життєво важливих торговельних шляхів. Таким чином, шведська експансія в Карелію була зумовлена як папським схваленням, так і економічною привабливістю торгівлі хутром. Папа Олександр IV ще у 1257 році дозволив шведському королю підкорити карелів, які не лише чинили опір християнізації, але й вели незалежну торгівлю хутром з німецькими купцями в обхід Новгороду. Ця незалежність занепокоїла як Новгород, так і Швецію, оскільки вказувала на

¹⁹ Christiansen. *The Northern Crusades*... P. 143.

²⁰ *The Chronicle of Duke Erik: A Verse Epic from Medieval Sweden* / trans. by Erik Carlquist, Peter C. Hogg. Lund, 2012. P. 43.

самостійність і економічну силу карелів у регіоні, який оспорювали обидві держави²¹.

У відповідь на набіг тавастів після спустошливого для Новгороду 1291 року, позначеного повинню, голодом і військовими втратами, король Біргер розпочав хрестовий похід. Військову експедицію очолив Торгільс Кнутсон, маршал Швеції та найбагатший аристократ країни, розділивши її на два загони. Один загін націлювався безпосередньо на карелів, а інший атакував іжорців вздовж річки Неви. Хоча військовий успіх був мінімальним і погано задокументованим, експедиція досягла ключової стратегічної перемоги: заснування замку Виборг у 1295 році. Виборг слугував кільком цілям. У військовому плані він був передовим пунктом захисту проти карельських і новгородських вторгнень. В економічному плані він дозволяв Швеції контролювати доступ до Фінської затоки і стягувати мито на торгових шляхах, що з'єднували Любек і ганзейський світ з Новгородом. У листі до купців Любека та інших ганзейських міст король Біргер стверджував, що «навернув карелів до християнства» і виправдовував зведення Виборзького замку «на честь Бога і славної Богородиці», пропонуючи захист християнським морякам від карельського піратства²². Однак риторика Біргера маскувала політичні цілі. Він позиціонував себе як незамінного захисника північно-східної торгівлі, що не лише захистило б інтереси Швеції, але й збільшило б її важелі впливу в дипломатії як з німецькими купцями, так і з російськими торговцями хутром. Наратив про навернення слугував для надання релігійної легітимності тому, що, по суті, було колоніальною авантюрою.

Отже, шведські хрестові походи є неоднозначними. Історики стверджують, що Перший хрестовий похід міг ніколи не відбутися. Для шведських літописців та церковних істориків це були праведні кампанії, які принесли віру та цивілізацію на язичницькі землі. У Фінляндії вони знаменують початок багатовікового шведського правління.

²¹ Christiansen. The Northern Crusades... P. 145–147.

²² Christiansen. The Northern Crusades... P. 148.

3.3. Лівонський хрестовий похід

У той час Балтійський регіон, що охоплював Пруссію, Литву, Курляндію, Лівонію, Естонію та Фінляндію, був домівкою для різних племінних суспільств, таких як латгали, ліви, естонці та прусси. Ці групи, значною мірою не пов'язані ні з германським, ні зі слов'янським населенням, підтримували децентралізовані та вільно об'єднані племінні конфедерації, а не формальні держави. Незважаючи на обмежені знання про їхні політичні структури, очевидно, що вони були територіально та культурно відмінними, зі способом життя, глибоко вкоріненим у сільському господарстві та піратстві²³.

Перший західний плацдарм у Лівонії був створений завдяки торговельним та місіонерським зусиллям. Німецькі купці, які подорожували через Готланд, започаткували торгівлю з лівами, і невдовзі до них приєдналися місіонери, такі як Майнхард, августинський чернець, який у 1186 році отримав від руського полоцького князя ділянку для будівництва церкви в гирлі річки Даугава. Однак ліви, побоюючись намірів Заходу, чинили опір наверненню та утримувалися від данини, що спонукало наступника Майнхарда, Бертольда, розпочати військову кампанію за схваленням папи²⁴.

Альберік стверджує, що Бертольд розпочав свою місіонерську діяльність у Лівонії раніше, ніж підтверджують інші записи, вказуючи на дату 1194 рік, незважаючи на те, що Бертольд був висвячений на єпископа лише у 1197 році. Такі хронологічні вольності характерні для творчості Альберіка, часто поєднували точні церковні призначення з інтерпретаційними або ідеалізованими часовими рамками²⁵.

Підкоряючи лівонців, хоча Бертольд і здобув перемогу в битві, він загинув у бою, що сповістило про прибуття Альберта з Буксгевдена. Альберт, архітектор успіху Лівонського хрестового походу, поєднав військові завоювання з церковною політикою. Генріх Латвійський зазначає, що Альберт ініціював

²³ Urban W. L. The Livonian Crusade. Lanham, 1981. P. 15–17.

²⁴ Urban W. L. The Baltic Crusade. Chicago, 1994. P. 36.

²⁵ Tamm M. The Livonian Crusade in Cistercian Stories of the Early Thirteenth Century // Crusading Outremer: Studies in the Crusades and the Latin East. Turnhout, 2016. Vol. 4. P. 384.

будівництво Риги та цистерціанського монастиря в Дюнамюнде в 1200 р. Літописець, здається, передує подіям — будівництво розпочалося роками пізніше, а висвячення Альберта відбулося в 1199 році²⁶. Заснувавши Ригу, заручившись підтримкою Данії та створивши Орден Меченосців (*Fratres Militiae Christi*), Альберт інституціоналізував зусилля хрестового походу²⁷. Орден відіграв життєво важливу роль у зміцненні християнського контролю. Орден був суворо ієрархічним та мілітаризованим, складаючись з кастелянів, які наглядали за укріпленими монастирями, та ополчення, навченого захищатися від набігів та вести війну. Місцеві еліти реагували по-різному — одні вітали стабільність, запропоновану іноземним правлінням, інші чинили опір. Так чи інакше, з часом усі місцеві інституції ослабли під тиском християнського панування²⁸.

Хрестоносці скористалися перевагами кращої тактики, укріплень та сезонної мобільності. Замерзлі річки взимку служили дорогами для лицарів для здійснення атак, тоді як дерев'яні замки, побудовані німцями, витримували напади місцевих жителів. Переважна облогова зброя та броньована кіннота давали хрестоносцям вирішальну перевагу, особливо у відкритому бою, коли язичницькі воїни надавали перевагу лісистій та болотистій місцевості. Тим часом, постійний приплив хрестоносців з усієї Європи зміцнював ряди захисників Риги, даючи німцям ресурс для тривалої кампанії²⁸.

Політичні союзи відіграли життєво важливу роль у завоюванні Естонії. Спочатку залишена нескореною через данські претензії та руські домовленості про данину, Естонія зрештою впала після кампанії під проводом Данії у 1219 році. Данська перемога під Ревалем (Таллінном) та подальша співпраця з єпископом Альбертом поширили вплив хрестоносців глибоко на північ. Однак данське панування швидко зменшилося після поразки під Борнхеведом у 1227 році, в результаті якої данці поступилися владою німецьким містам та купцям²⁹.

²⁶ Heinrici Chronicon Livoniae / ed. by Leonid Arbusow, Albert Bauer. Hannover, 1955. P. 14.

²⁷ Urban. The Baltic Crusade... P. 57.

²⁸ Urban. The Baltic Crusade... P. 66–69.

²⁹ Urban. The Baltic Crusade... P. 124–125.

Записи Альберіка в 1210-х та 1220-х роках відображають бурхливу фрагментацію церковного контролю над Естонією. Після смерті Теодоріха, першого єпископа Естонії, виникли суперечки та претензії на єпископську юрисдикцію, що завершилося боротьбою за владу між Ризькою церквою та данцями³⁰.

У цей період зростає напруженість між єпископом Альбертом та Мечоносцями. Крах впливу данців у регіоні, разом із зростаючою автономією Ордену, спричинив появу конкуруючих претензій на владу. Намагаючись вирішити ці суперечки, Папа Гонорій III у 1225 році відправив єпископа Вільгельма Моденського як посередника. Хоча він досяг деяких територіальних та адміністративних компромісів, фундаментальні проблеми залишалися невирішеними³¹.

Після смерті Альберта в 1229 році папське втручання посилилося. Балдуїн Альнський, папський легат, був направлений для вирішення суперечки про спадкоємство, але невдовзі налаштував проти себе Мечоносців. Відкрите повстання спалахнуло в 1234 році, що призвело до поразки Балдуїна та кінця його впливу. Проте згодом знову втрутився Вільгельм Моденський, запровадивши територіальне врегулювання, яке розділило Лівонію між єпископами та Орденом. Останній удар по Мечоносцях був завданий у 1236 році під час битви при Сауле, де невдалий літній рейд на Жемайтію закінчився катастрофою. Зі вбивством магістра Фольквіна, більшість мечоносців що вижили були поглинуті більш могутнім Тевтонським орденом у 1237 році³².

Це ознаменувало новий етап у Балтійських хрестових походах. Лівонія втратила своє центральне значення, оскільки увага змістилася до Пруссії та Святої Землі. Попри це, багато колишніх мечоносців чинили опір зниженню статусу Лівонії. Напруженість знову виникла під час Стенсбійського договору (1238), який повернув Естонію Данії – стратегічна поступка Тевтонського ордену

³⁰ Heinrici Chronicon Livoniae / ed. by Leonid Arbusow, Albert Bauer. Hannover, 1955. P. 156.

³¹ Urban. The Baltic Crusade... P. 144.

³² Urban. The Baltic Crusade... P. 164–170.

для забезпечення політичних союзів. Тим часом нові кампанії проти Новгород та Пскова закінчилися невдачею, зокрема в Льодовій битві 1242 року, і хоча наразі масштаб битви оспорується, загалом військові походи в руські землі були невдалими³³.

У середині XIII століття внутрішні розбіжності між лицарями та папськими представниками продовжували зростати, особливо з архієпископом Альбрехтом Зуєрбером, папським призначенцем, чиї амбіції зіткнулися з тевтонськими лицарями. Після різних протистоянь та папських переговорів Зуєрбер зрештою був нейтралізований як загроза. Тим часом військові операції тривали в Земгалії, Курляндії та Литві. Були побудовані замки для зміцнення прикордонної оборони, а каральні набіги допомагали підтримувати християнський контроль. Незважаючи на постійний опір, остаточна християнізація та завоювання регіону завершилися поразкою жемайтів та земгалів до 1290 року. На той час характер хрестового походу змінився від агресивної експансії до оборонної, орієнтованої на фортеці та стратегію стримування³⁴.

Отже, Лівонський хрестовий похід був війною за наведення, колонізацію та політичну консолідацію. Лівонія розглядалася як кордон, який потрібно приборкати, земля варварів, яких треба або привести до Божого спасіння, або вбити й заселити їх землі християнами.

3.4. Пруський хрестовий похід

Ці кампанії були спрямовані на одне з останніх язичницьких племен у Європі на прусів. Пруський похід призвів не лише до християнізації регіону, але й до німецької колонізації та політичного перевпорядкування регіону. Його коріння сягає завоювань Священної Римської імперії, невдач і прагнень Тевтонського ордену, а також амбіцій регіональних князів.

Витоки Пруського хрестового походу можна найкраще зрозуміти в ширшому контексті феодальної політики Священної Римської імперії та її

³³ Urban. The Baltic Crusade... P. 187–200.

³⁴ Urban. The Baltic Crusade... P. 215–216.

конкуруючих знатних родин. На початку XIII століття німецька монархія була втягнута в громадянську війну, що послабило централізовану владу, а також породило амбіції місцевих герцогів і князів. Ідея хрестового походу була розширена від захисту Святої землі до навернення і підкорення європейських язичників, з ідеологічним обґрунтуванням, наданим цистерціанським орденом і працями Бернарда Клервоського. Ці мотиви створили сильну суміш політичних і духовних обґрунтувань війни на балтійському прикордонні³⁵.

Тевтонський орден зародився зі скромних початків під час Третього хрестового походу не з імперських лицарів, а з німецьких купців з Любека та Бремена, які заснували госпіталь поблизу Акри в 1190 році. Спочатку це була благодійна організація, яка згодом перетворилася на військово-релігійний орден під папським та імператорським патронатом. Від самого початку орден був германським за своєю природою і зберіг міцні зв'язки з бюргерським класом, що суттєво вплинуло на його майбутню колоніальну діяльність у Балтійському регіоні. Його правила, за зразком тамплієрів і госпітальєрів, передбачали суворий аскетизм, общинне життя і чітку ієрархію під керівництвом Великого магістра. Будучи глибоко духовним за своїм походженням, Орден незабаром став могутньою політичною і військовою інституцією, значною мірою завдяки заступництву імператора Фрідріха II і керівництву Великого магістра Германа фон Зальца³⁶.

Перші спроби християнізації та контролю над Пруссією були зроблені польськими правителями, особливо герцогом Конрадом Мазовецьким, але Конрад виявився неспроможним втихомирити пруссів, незважаючи на численні кампанії та створення прикордонного єпископства. Розчарований, він звернувся до Тевтонського ордену, хрестоносного військового ордену з амбіціями створити власну територіальну державу. Після невдалої авантюри в угорському Бурценланді, орден був більш ніж радий отримати запрошення від герцога допомогти в обороні від язичницьких прусів. Фрідріх II видав у 1226 році Золоту

³⁵ Pluskowski A. The Archaeology of the Prussian Crusade: Holy War and Colonisation. New York, 2022. P. 10–11.

³⁶ Koch H. W. History of Prussia. New York, 2014. P. 1–4.

буллу Ріміні, що надавала Ордену суверенні права на майбутні завоювання в Пруссії. Цей документ поклав початок перетворенню Тевтонського ордену з релігійно-військового братства на повноцінну державу³⁷.

Пруські землі простягалися вздовж берегів Балтійського моря від річки Німан (Мемель) на північному сході до Вісли на південному заході і межували з Литвою, руською Волинню, Мазовією та Помор'ям. Пруссія поділялася на одинадцять «земель», кожна з яких представляв одне велике плем'я: Кульм, Помезанія, Погезанія, Вармія, Натангія, Самланд, Надровія, Скаловія, Судовія, Галіндія і Бартія (яку іноді поділяли на Велику Бартію і Малу Бартію). За словами хроніста Петера з Дусбургу, наймогутнішими племенами були самландці (також самбійці та самби), які могли зібрати 4000 кіннотників і 40 000 піхотинців, і судовці, які мали 6000 вершників і «майже незліченну безліч інших воїнів»³⁸.

Він підрахував, що інші племена мали близько двох тисяч вершників кожне і відповідну кількість піхотинців, за винятком Кульма і Галіндії, які в значній мірі знелюдніли - особливо Галіндія, яку неодноразово описували як дику місцевість. Хоча пруси не були такими численними, як їхні литовські чи лівонські сусіди, вони були розселені на землі більш щільно і були краще організовані³⁹.

Тож, у 1226 році Конрад запропонував Тевтонському ордену базу в регіоні Кульма (Хелмно) в обмін на допомогу в підкоренні прусів. Це стало початком тривалої присутності Ордену в регіоні та його перетворення на територіальну державу. Герман фон Зальца домогся папського підтвердження цих прав, фактично забезпечивши як духовну, так і світську легітимність пруських амбіцій Ордену. Зокрема, Орден мав бути звільнений від усіх імперських податків і повинностей, користуючись князівськими правами на завойованих землях⁴⁰. Фактичне завоювання Пруссії почалося в 1231 році, коли Герман Балк

³⁷ Koch. History of Prussia... P. 8–11.

³⁸ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / пер. и коммент. В. И. Матузовой. Москва, 1997. С. 50.

³⁹ Urban W. L. The Prussian Crusade. Chicago, 2000. P. 72.

⁴⁰ Koch. History of Prussia... P. 8–11.

з невеликим загоном перетнув Віслу і почав будувати такі фортеці, як Кульм і Торунь⁴¹.

Незабаром пруси почали чинити опір, що призвело до тривалого конфлікту. Лицарі розпочали систематичні кампанії проти помезанців, одного з головних пруських племен, використовуючи поєднання жорстокої війни та християнських місіонерських зусиль. Лицарі спонукали до заселення німецьких колоністів, які допомагали стабілізувати завойовані регіони і слугували демографічною противагою корінним пруським племенам. Орденська стратегія будівництва замків відіграла важливу роль у забезпеченні територіального контролю та уможливила подальшу експансію вглиб країни. У цей період Тевтонський орден значною мірою покладався на підкріплення від хрестоносців з усієї Європи, особливо зі Священної Римської імперії. Ці щорічні експедиції під назвою *Reisen* стали регулярною рисою пруської кампанії, поєднуючи паломництво зі священною війною⁴².

Таким чином, Пруський хрестовий похід, на відміну від походів на Святу Землю, був заснований на постійній колонізації. Орден активно заохочував німецькі поселення, таким чином встановлюючи довготривалу колоніальну присутність. Ця політика була підкріплена подвійною місією: поширенням християнства і зміцненням політичного панування. Однак дії Ордену дедалі більше відштовхували місцеве населення. Їх політика включала насильницьке знищення язичницьких святинь, придушення місцевих мов, нав'язування феодалських повинностей. Навіть наверненим прусам було відмовлено в рівності, що поглиблювало прірву між колоністами та корінним населенням⁴³.

Один з ключових переломних моментів настав у 1237 році, коли Тевтонський орден об'єднався із залишками Ордену мечоносців (*Fratres Militiae Christi*). Це злиття розширило вплив ордену на північ до Лівонії і залучило до Пруського хрестового походу більш досвідчених воїнів та адміністративний

⁴¹ Urban. *The Prussian Crusade*... P. 121–122.

⁴² France J. *The Crusades and the Expansion of Catholic Christendom, 1000–1714*. New York, 2005. P. 168.

⁴³ Koch. *History of Prussia*... P. 13–14.

персонал. З цього моменту Тевтонський орден ще більше почав діяти як квазісуверенна держава, будуючи фортеці, засновуючи єпископства та імпортуючи поселенців з Німеччини. Заснування таких міст, як Марієнбург і Кенігсберг, ще більше сприяло їхній колонізаційній стратегії⁴³.

У міру того, як Орден просувався вглиб пруської території, місцеві племена почали чинити серйозний опір. Натанги, вармії та інші племена об'єдналися у цьому протистоянні, здійснюючи несподівані напади та засідки на ізольовані гарнізони. У 1242 році лицарі зазнали поразок, які підбаврили корінне населення і спричинили широке повстання, відоме як Перше пруське повстання. Однак Орден відреагував з безжальною ефективністю. Вони застосували тактику випаленої землі і масових страт, будували нові фортеці і поклалися на добре укріплені аванпости, щоб поширювати свою владу вглиб ворожої території. У 1249 році між тевтонськими лицарями та кількома пруськими кланами було підписано Крістбурзький договір. Він надавав деякі права наверненим прусам, але це була радше тактична пауза, ніж справжній мир⁴⁴.

Між 1260 і 1274 роками масове пруське повстання ледь не поклало край контролю Ордену. Частково спровоковане перемогою литовців у битві при Дурбе (1260), яка викликала хвилю антитевтонських настроїв серед підкорених племен, повстання майже витіснило Орден з більшої частини Пруссії. Лише завдяки спільним зусиллям, що включали папську підтримку, підкріплення хрестоносців і жорстоку тактику боротьби з повстанцями, повстання було придушене. У наступні роки після придушення повстання Орден зміцнив свою владу за допомогою військових кампаній та інституційних реформ. Створення церковних структур, включаючи єпархії та монастирі, сприяло інтеграції регіону в латинське християнство. Одночасно німецькі поселенці заохочувалися до колонізації Пруссії, часто отримуючи землю в обмін на військову службу⁴⁵.

⁴⁴ Urban. *The Prussian Crusade...* P. 231.

⁴⁵ France. *The Crusades and the Expansion of Catholic Christendom...* P. 227.

Таким чином, регіон перетворився з язичницького прикордоння на низку феодальних територій, якими керували теократичні та аристократичні еліти. Ця подвійна колонізація - релігійна та поселенська - стала характерною ознакою довготривалого впливу Пруського хрестового походу. Повстання було придушене з надзвичайною жорстокістю. Тевтонські лицарі відповіли запровадженням жорстких феодальних структур, конфіскацією земель і насильницьким переселенням корінного населення. Цей зсув ознаменував явний відхід від попередніх місіонерських спроб і виявив, що пріоритети Ордену були радше територіальними, аніж духовними. Кульмінацією репресій стало повне підкорення Пруссії до кінця 13 століття, за яким послідувала її інтенсивна германізація. На відміну від Лівонії та Естонії, де місцеві культури зберегли певну автономію, Пруссія зазнала системної асиміляції. Німецька мова і законодавство були запроваджені по всій колонії. До 1274 року, після жорстоких репресій і постійного військового тиску, повстання було придушене. Деякі пруські лідери були страчені, а інші були змушені до заслання або підкорення⁴⁶.

Отже, до кінця XIII століття Пруський хрестовий похід фактично досяг своєї початкової мети - християнізації та підкорення пруських племен. Тевтонський орден став великою балтійською державою, але його залежність від іноземних хрестоносців, жорстокі методи та опір реформам посіяли насіння майбутнього конфлікту. В останні десятиліття хрестового походу увага Ордену переключилася на свого нового суперника - Литву. Починаючи з 1280-х років, Литва, як остання язичницька держава в Європі, стала об'єктом посиленних військових кампаній хрестоносців.

3.5. Литовський хрестовий похід

Хрестовий похід тевтонських лицарів у XIII-XIV століттях проти Литви, так званої «останньої язичницької країни Європи», був часом кривавих запеклих битв і виснажливих облог. Тевтонський орден був ефективною і жорстокою

⁴⁶ Urban. The Prussian Crusade... P. 396–400.

організацією, що прагнула поширити християнство на схід. На початку XII століття вони поступово поширили свій контроль на різні ворогуючі племена Пруссії та Балтії - аж поки не зустрілися з литовцями. Треба зазначити, що так званий Литовський хрестовий похід не являв собою одну кампанію чи похід, і є зручним узагальненням. Це була довга низка військових експедицій і набігів проти Литви, що продовжувалися з кінця XIII до початку XV століття.

Відносини між Польським королівством, Великим князівством Литовським і Тевтонським орденом мали стратегічний характер, оскільки від їхнього розвитку багато в чому залежало майбутнє Східної Європи. У ці тристоронні контакти були втягнуті й інші європейські держави - Священна Римська імперія, Чехія, Угорщина, Русь. Експансія Тевтонського ордену, що здійснювалася в усіх формах (військова, політична, релігійна), справляла значний вплив на внутрішній розвиток Польщі та Литви. Вона стала каталізатором об'єднавчого процесу в польських землях, який не випадково розпочався у Великій Польщі, що особливо гостро відчувала орденську загрозу, а також стала однією з причин укладення Кревської унії (1385)⁴⁷.

Хрестові походи проти литовців відбувалися в рамках військових походів під назвою *Reisen* (нім. «експедиції»), що становили собою складне поєднання лицарства XIV століття з продовженням Божої війни, що приваблювало дворянство з Англії, Франції, Італії, Богемії, Нідерландів та Іспанії⁴⁸. Більше представників європейської знаті, ніж будь-коли раніше, з'їжджалися до Пруссії, щоб взяти участь у знаменитих експедиціях проти язичників. Ці «гості» (*Gäste*), як їх називали в Ордені, прибували з усіх куточків Європи, багато з них - з Англії та Франції. Під час походів їх посвячували в лицарі, вони бенкетували за *Ehrentisch* («почесним столом») і здобували славу своїми подвигами. Наприкінці XIV століття *Reisen* стали одним із найпривабливіших занять для західноєвропейської знаті. Важко з'ясувати мотивацію цих гостей - як і більшості

⁴⁷ Михайловская Л. Л. Польша, Литва и крестоносцы в конце XIV – начале XV в. на страницах хроники Бернарда Ваповского // Российские и славянские исследования: науч. сб. Минск, 2014. Вып. 9. С. 237.

⁴⁸ Leighton G. Ideology and Holy Landscape in the Baltic Crusades. Yorkshire, 2022. P. 8.

хрестоносців - але, найімовірніше, ними рухала суміш релігійних і мирських цілей, які злилися в ідеалі християнського лицарства. Тевтонські лицарі зробили все можливе, щоб цей ідеал став реальністю. Для дедалі більшої кількості дворян це був, мабуть, найсильніший стимул відвідати Литовські землі⁴⁹.

У перші роки конфлікту між литовцями та Тевтонським орденом нормою були набіги, а не битви, які влаштовувалися з метою знищення поселень, захоплення здобичі та полонених, спустошення сільськогосподарських угідь, поширення страху, а також нагородження та заохочення своїх воїнів. Це була боротьба тактикою випаленої землі, що коренилася в економічній війні, етнічних чистках і терорі. Як розповідається в Лівонській римованій хроніці про один типовий набіг на Литву: «Армія провела ніч під захистом нашого Господа... Майстер Андреас, сміливий герой, розпочав похід з усією своєю армією. Вони рушили до Нальзена, де повбивали людей вільною рукою. Вони різали їх, як худобу – чоловіків, жінок і дітей – і мало хто з них був пощаджений»⁵⁰.

Серед балтських племен курші та пруси на ранніх етапах здавалися найбільш войовничими, проте до кінця XII століття активність литовців різко зросла. Уже з 1183 року вони почали самостійні набіги на руські землі, включно з Псковом і, можливо, Полоцьком. Такі часті й організовані військові походи вказують на внутрішнє зміцнення литовських племен і, ймовірно, появу елементів соціальної стратифікації. Ці зміни підготували ґрунт для переходу від племінного ладу до централізованої держави. У договорі 1219 року з галицько-волинськими князями ім'я Міндовга згадується серед п'яти старших князів, що свідчить про існування конфедерації, але ще не єдиної держави. Лише 1253 року, коли Міндовг був коронований як король, можна говорити про завершення формування Литовської держави⁵¹.

Одним із чинників, що прискорив державне об'єднання, став тиск з боку німецьких лицарів. Створення Ордену мечоносців 1202 року і передача

⁴⁹ Ehlers A. The Crusade of the Teutonic Knights against Lithuania Reconsidered // Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500 / ed. by Alan V. Murray. New York, 2001. P. 21–22.

⁵⁰ Die Livländische Reimchronik / trans. by Leo Meyer. Paderborn, 1876. P. 39–40.

⁵¹ Эйдинтас А., Бумблаускас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М. История Литвы. Вильнюс, 2013. С. 29–34.

Хелмінської землі Тевтонському ордену 1230 року стали фатальними подіями, що призвели до початку хрестових походів проти язичницької Литви. Перший удар був відбитий жемайтами в битві при Сауле 1236 року, але загроза не зникла. У 1237 році Орден мечоносців став васалом Тевтонського ордена, і кільце ворогів почало стискатися. Щоб вижити в цих умовах, Міндовг вдався до дипломатії. У 1251 році він прийняв хрещення за католицьким обрядом, що забезпечило йому підтримку Лівонського ордена і, головне, пізніше корону. Однак ціна була висока - поступка частиною Жемайтії. Попри це, християнізація Міндовга мала обмежений вплив: народ і значна частина знаті залишалися язичниками, а Орден продовжував свої напади, що позбавляло вчинок короля бажаного ефекту. Сам же Міндовг неодноразова змінював свою віру і використовував її залежно від політичної вигоди⁵².

У 1283 році Тевтонський орден звернув свою увагу на Литву, ініціювавши серію агресивних вторгнень під гаслом християнізації, що ознаменувало початок системної військової кампанії з метою підкорення та християнізації Литви. Литовці, яких сприймали як єретиків або, що ще гірше, дегуманізували в тогочасній риторичі - хроністи, такі як Петро Дусбурзький, стверджували, що вони мають власного «язичницького папу», що було блюзнірською образою для християнства. У 1283 році Конрад фон Тірберг очолив одну з перших зимових атак через замерзлу річку Німан. Хоча переправа забрала життя п'ятерох лицарів (які провалилися під лід), Орден успішно захопив фортецю Бісене і зруйнував навколишні поселення, задавши тон рокам спустошення⁵³.

Литовські великі князі, такі як Вітень (пр. у 1295–1316), відповідали на вторгнення власними набігами. Одна з масштабних кампаній відбулася у 1311 році й завершилася битвою під Воплаукеном. Вітень очолив успішний грабіжницький похід у глиб пруських земель, дійшовши аж до Браунсберга, але

⁵² Эйдинтас А., Бумблаускас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М. История Литвы. Вильнюс, 2013. С. 29–34.

⁵³ Эйдинтас. История Литвы... С. 29–34.

на зворотному шляху потрапив у засідку, організовану Генріхом фон Пльоцке, і зазнав тяжкої поразки⁵⁴.

Після Вітеня великі князі Гедимін (р. 1316–1341) та Ольгерд (р. 1345–1377) змінили характер конфлікту. Гедимін укріпив литовські території, реорганізував знать і вів переговори як з православними, так і з католицькими державами з метою створення союзів. У цей період кампанії Тевтонського ордену активізувалися. Тевтонці збудували мережу цегляних фортець уздовж Німану, які служили базами для глибших вторгнень. У відповідь литовці розробили систему прикордонної оборони — дерев'яні укріплення та гарнізони, що могли швидко мобілізуватися, — яка уповільнювала просування ворога⁵⁵.

Однією з ключових битв цього етапу стала облога Каунаса 1362 року. Вона продемонструвала майстерність Тевтонського ордену в інженерії та облоговій тактиці. Використовуючи требушети та облогові вежі, лицарі прорвали оборону замку попри запеклий опір, місто впало, а його мешканців вирізали або взяли в рабство. У той же час Ольгерд розпочав рейди в глиб територій Ордену та його союзників. Його кампанії сягнули Русі та Польщі, але він також розграбував околиці та форпости Кенігсберга, кидаючи виклик образу непереможності Ордену⁵⁶.

Кінець XIV століття ознаменував глибокий перелом. У 1385 році великий князь литовський Ягайло одружився з королевою Польщі Ядвігою, прийняв християнство і уклав польсько-литовський союз через Кревську унію. Він став королем Польщі Владиславом II Ягайлом. Це стратегічне хрещення підірвало підстави Тевтонського ордену для ведення хрестового походу: Литва більше не була язичницькою, а отже, теоретично більше не була законною ціллю для релігійної війни. Перетворивши Литву на християнську державу, Ягайло тим самим усунув основну причину її політичної ізоляції, що швидко дало свої результати: вже у 1403 році Папа Римський заборонив Тевтонському ордену

⁵⁴ Galeotti M. *Teutonic Knight vs Lithuanian Warrior: The Lithuanian Crusade 1283–1435*. Oxford, 2023. P. 31–40.

⁵⁵ Galeotti M. *Teutonic Knight vs Lithuanian Warrior: The Lithuanian Crusade 1283–1435*. Oxford : Osprey Publishing, 2023. P. 42.

⁵⁶ Galeotti. *Teutonic Knight vs Lithuanian Warrior...* P. 43–51.

вести війну з Литвою. Прийняття християнства стало важливим ідеологічним підґрунтям дипломатичної боротьби Ягайла й Вітовта напередодні збройного конфлікту з Тевтонським орденом⁵⁷.

Однак Орден відмовився припинити свої кампанії, ставлячи під сумнів щирість хрещення Литви й зосередивши увагу на Жемайтії, яка продовжувала чинити опір як католицтву, так і владі Тевтонського ордену. У період між 1389 і 1409 роками Литва та Орден вели серію прикордонних конфліктів, що включали набіги й каральні акції в Жемайтії. Це зрештою призвело до Жемайтійського повстання (1409 року), яке підтримав Вітовт. Повстання дало Польщі та Литві *casus belli* для більш масштабної війни, яка досягла своєї кульмінації в битві під Грюнвальдом улітку 1410 року. Це була одна з найбільших битв середньовічної Європи. Об'єднане військо під проводом короля Ягайла та великого князя Вітовта, до якого входили поляки, литовці, русини, татари та чеські найманці, зішлося в бою з Тевтонським орденом на чолі з великим магістром Ульріхом фон Юнгінґеном. Битву почали литовські війська, однак на початковому етапі вони були майже розгромлені. Вітовту вдалося перегрупувати свою кінноту і в критичний момент знову вступити в бій, обійшовши тевтонські війська з флангу. Битва завершилася переконливою перемогою польсько-литовського союзу. Ульріх фон Юнгінґен загинув, а еліта Тевтонського ордену була знищена. Хоча перемога під Грюнвальдом не призвела до негайного краху Ордену, вона стала початком його незворотного занепаду. Торунський мир 1411 року змусив Тевтонський орден тимчасово передати Жемайтію та виплатити репарації, однак конфлікт на цьому не завершився й тліючі суперечки продовжувалися⁵⁸.

У період між 1414 і 1422 роками тривали менші конфлікти, зокрема Голодна війна та Голубська війна, спричинені невирішеними претензіями та опором у Жемайтії. У 1435 році відбулося останнє велике зіткнення - битва під Вількомиром. Ця битва фактично поклала край втручанню Тевтонського ордену в литовські справи. У цій битві війська Сигізмунда Кейстutowича, який

⁵⁷ Galeotti. Teutonic Knight vs Lithuanian Warrior... P. 55.

⁵⁸ Galeotti. Teutonic Knight vs Lithuanian Warrior... P. 56–70.

підтримувався Польщею, розгромили сили Свидригайла Ольгердовича, якого активно підтримувало Лівонське відділення Тевтонського ордену. Таким чином, битва під Вількомиром стала не лише внутрішньолитовським конфліктом, а й остаточною поразкою хрестоносців у їхніх спробах впливати на литовські справи. До середини XV століття Тевтонський орден утратив свою військову перевагу й перетворився на васала польської корони. Литва ж, навпаки, постала більш об'єднаною, мілітаризованою та християнською державою⁵⁹.

Таким чином, понад 150 років Тевтонський орден намагався завоювати і перетворити останню язичницьку твердиню в Європі, але Литва вижила, пристосувалася і перетворилася на регіональну державу. В контексті християнізації цікавим є те, що майже жоден литовський правитель після Міндовга не припиняв спроб хрещення через дипломатичні канали - Чехію, Польщу, Угорщину, оминаючи Орден. Прийняття християнства було не тільки питанням віри, а й стратегічним кроком. На цьому тлі 1385 року було укладено Кревську унію з Польщею: князь Ягайло прийняв католицизм, одружився з польською королевою і став польським королем. 1387 року він провів офіційне хрещення Литви. Хрещення Литви і подальша перемога в Грюнвальдській битві 1410 року стали апогеєм багаторічного опору і символом тріумфу політичної зрілості. Литва зберегла свою державність і стала впливовим учасником європейської політики⁶⁰.

3.6. Сутички лівонців з Новгородом

Розширення Північних хрестових походів у Лівонію неминуче призвело до контакту і часто до відкритого конфлікту католицьких сил з православними князівствами північно-західної Русі, перш за все з Новгородською республікою та Псковом. Хоча головною ідеологічною та практичною метою Лівонського хрестового походу залишалося навернення та підкорення язичницьких лівів, латишів та естонців, просування хрестоносців вздовж річки Двіни та східних берегів Фінської затоки незабаром поширилося на території, які Новгород

⁵⁹ Galeotti. *Teutonic Knight vs Lithuanian Warrior...* P. 76–77.

⁶⁰ Эйдинтас. *История Литвы...* С. 44–46.

вважав своєю сферою впливу. Новгород отримував значні багатства від данини, що стягувалася з фінно-угорських племен у регіоні, контролював життєво важливі торговельні шляхи, що з'єднували Балтику з внутрішніми регіонами Новгородської республіки та Волгою, і розглядав поширення латинського християнства як духовну та політичну загрозу⁶⁰.

Конфлікти між хрестоносцями та Руссю ніколи не були централізовано скоординованим «хрестовим походом проти православ'я» в тому ж сенсі, що й походи проти язичників. Папські булли дозволяли дії проти язичників, а в деяких випадках і проти тих, хто перешкоджав місіонерській роботі, але вони не закликали прямо до завоювання чи навернення православних християн силою. Тим не менш, практичні реалії прикордонної війни (набіги, збір данини, будівництво фортець та зміна союзів) неодноразово призводили до збройних протистоянь. Ці зіткнення виявили межі експансії хрестоносців на сході та підкреслили складну взаємодію релігійних, економічних та політичних мотивів, що характеризували балтійське прикордоння у XIII столітті.

Напруженість загострилася наприкінці 1230-х та на початку 1240-х років. У 1240 році експедиція під проводом шведів, підтримувана папським дорученням та за участю фінів та інших допоміжних військ, просунулася до річки Нева з очевидною метою забезпечення контролю над гирлом річки та створення перешкод для доступу Новгорода до Балтики. Молодий новгородський князь Олександр Ярославич зустрів загарбників поблизу злиття річок Нева та Іжора 15 липня 1240 року. Згідно з Новгородським першим літописом, новгородці здобули швидку та рішучу перемогу, завдавши шведам важких втрат, самі ж зазнавши відносно незначних втрат. Цей бій, хоча й скромний за масштабом, приніс Олександру прізвисько «Невський» та продемонстрував рішучість Новгорода захищати свої північно-західні підступи⁶¹.

⁶⁰ Урбан В. Тевтонский орден. Москва, 2007. С. 65.

⁶¹ Урбан. Тевтонский орден... С. 33.

Серйозніше протистояння сталося через два роки, і в ньому безпосередньо брали участь Лівонські хрестоносці. У 1240–1241 роках війська, пов'язані з Дерптським (Тартським) єпископством та Лівонським орденом (на той час значною мірою поглинутим Тевтонським орденом), захопили важливу прикордонну фортецю Псков і закріпилися на прикордонних територіях Новгороду. Ці наступи загрожували життєво важливим інтересам Новгороду та викликали сильну реакцію. Олександр Невський, який ненадовго залишив Новгород після політичних суперечок, але повернувся перед обличчям нової небезпеки, зібрав армію, до якої входили новгородські війська, контингенти з Ладogi, карелів та підкріплення від його брата Андрія, надіслане їхнім батьком, великим князем Ярославом Володимиро-Суздальським⁶².

Вирішальна битва відбулася 5 квітня 1242 року на замерзлій поверхні Чудського озера. Два основні джерела (Новгородський перший літопис і пізніший Лівонський римований літопис) пропонують контрастні, але взаємодоповнюючі розповіді. Новгородський літопис описує війська хрестоносців (німців та естонців/чуді), які атакували, але були оточені та зазнали важкої поразки, зі значними втратами серед естонців, близько 400 вбитими та 50 полоненими німцями. Лівонський римований літопис, написаний з точки зору хрестоносців кілька десятиліть потому, визнає серйозну поразку, повідомляючи про двадцять убитих братів-лицарів та шістьох полонених, підкреслюючи при цьому чисельну перевагу руських військ⁶³.

Сама битва, ймовірно, була меншого масштабу, ніж припускала пізніша легенда. Сучасні науковці схильні розглядати її як відносно обмежений прикордонний бій, а не як катастрофічне протистояння між величезними арміями. Тим не менш, її політичне та символічне значення було значним. Поразка змусила хрестоносців відступити з Пскова та відмовитися від подальших негайних спроб розширення на схід, на новгородські землі.

⁶² Шкрабо Д. Русско-ливонская война 1240–1242 годов. Москва, 2013.

⁶³ Nicolle D. Lake Peipus 1242: Battle of the Ice. Oxford, 1996. P. 69–70.

Наступний мирний договір стабілізував кордон, приблизно по лінії річки Нарва та Чудського озера. Для Новгородська перемога допомогла забезпечити його західні та північні кордони в той момент, коли князівство вже зазнавало тиску монгольського вторгнення далі на південь та схід⁶⁴.

Бої відновилися відносно швидко після цього. У 1268 році новгородські та псковські війська, знову за підтримки Володимира-Суздаля, зіткнулися з лівонськими та данськими військами в Ракворській битві. Результат був спірним. Руська сторона заявила про перемогу, але після битви відступила, а лівонці продовжили атаку на Псков у 1269 році. Ці сутички показали, що перемога 1242 року не усунула загрозу; напруженість на кордоні, набіги та спроби експансії чи відплати продовжувалися⁶⁵.

До середини XV століття класична епоха Північних хрестових походів значною мірою минула. Тевтонський орден у Пруссії був ослаблений після поразки під Грюнвальдом (1410) та подальшої Тринадцятирічної війни, тоді як його Лівонська гілка продовжувала керувати територіями сучасних Естонії та Латвії. Відносини з Новгородською республікою були відносно стабільними протягом більшої частини XIV століття, перериваючись лише епізодичними прикордонними набігами та торговельними суперечками. Однак у 1443 році вздовж східного кордону Лівонії спалахнув новий і напрочуд тривалий конфлікт.

Безпосередній поштовх був тривіальний і особистий. У 1438 році перекладач, який служив Герхарду фон Клеве (графу Марка, вестфальському дворянину), був убитий під час подорожі через новгородську територію дорогою до Святої Землі. Герхард, прагнучи відновити свою честь, тиснув на Лівонську гілку Тевтонського ордену, щоб та розпочала каральну кампанію проти Новгородська. Внутрішнє суперництво в Ордені, зокрема напруженість між вестфальською та рейнською фракціями, відіграло свою роль, як і ширший контекст напружених лівонсько-новгородських відносин. Деякі лівонські

⁶⁴ Nicolle. *Lake Peipus...* P. 72.

⁶⁵ Selart A. *Livonia, Rus' and the Baltic Crusades in the Thirteenth Century* / transl. F. Robb; gen. ed. F. Curta // *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*. Vol. 29. Leiden, 2015. P. 245–247.

джерела також описували війну в релігійних термінах, зображуючи новгородців як «розкольників», які нещодавно відкинули Флорентійську унію (1439) між католицькою та православною церквами⁶⁶.

Восени 1443 року лівонські війська під керівництвом Герхарда фон Клеве та за підтримки місцевих контингентів почали здійснювати набіги на новгородські прикордонні землі. Війна швидко переросла в п'ятирічну боротьбу, що характеризувалася набігами, облогами та морськими діями, а не масштабними битвами. Лівонські війська проникли в Вотські та Інгерманландські регіони, тоді як Новгород відповів контрнабігами на Лівонію. Один з найбільш помітних епізодів стався в 1447 році в гирлі річки Нарва, де новгородські війська, включаючи морські елементи, завдали значної поразки лівонській флотилії та сухопутним військам⁶⁷.

Конфлікт ніколи не був повномасштабним «хрестовим походом» у сенсі XII чи XIII століть. Папське схвалення було обмеженим або, в кращому випадку, ретроспективним, а бойовим діям бракувало ідеологічної інтенсивності попередніх кампаній проти язичників. Натомість вони поєднували традиційну прикордонну війну з політичними та економічними мотивами: контроль над прикордонними територіями, даниною, торговельними шляхами та правом рибальства. Обидві сторони страждали від логістичних труднощів. Лівонія боролася з нестачею людей після попередніх поразок від Литви та Польщі, тоді як Новгород стикався з власною внутрішньою політичною напруженістю та зростаючою експансією Москви на сході.

Після кількох років безрезультатних боїв та періодів перемир'я війна завершилася в 1448 році 25-річним мирним договором. Угода стосувалася не лише Новгорода, а й Пскова з руського боку, а також Лівонського ордену, єпископів (особливо Дерпту) та міста Дерпт з лівонського боку. Кордон

⁶⁶ Бессуднова М. Б. Война Ливонского ордена с Новгородом 1443–1448 гг. // Вестник Воронежского государственного университета. 2012. № 1. С. 79–80.

⁶⁷ Клейнберг И. Е. Военно-морские действия новгородцев при отражении орденой агрессии 1443–1448 гг. // История СССР. 1958. № 4. С. 117–119.

залишався практично незмінним, і договір на деякий час допоміг стабілізувати торговельні відносини між лівонськими містами та Новгородом⁶⁸.

Війна 1443–1448 років є значною з кількох причин в історії Північних хрестових походів. По-перше, вона продемонструвала, що навіть наприкінці XV століття Лівонська гілка Тевтонського ордену все ще могла мобілізуватися для наступальних дій проти православних сусідів, хоча й з обмеженими цілями та неоднозначним успіхом. По-друге, вона підкреслила спад хрестоносного характеру таких конфліктів: релігійна риторика була присутня, але поступалася місцем політичній честі, фракційним інтересам всередині Ордену та практичному управлінню кордонами. По-третє, вона сталася в момент, коли обидві держави стикалися з посиленням зовнішнього тиску: Лівонія - зі зростанням могутності Польщі-Литви та внутрішніми розбратами, Новгород - зі зростанням загрози московської централізації, яка завершилася анексією Новгорода в 1478 році⁶⁹.

У багатьох відношеннях цей пізній конфлікт символізує довгі сутінки Північних хрестових походів на східному кордоні. Те, що почалося у дванадцятому столітті як ідеологічно заряджені кампанії навернення та завоювань, до 1440-х років значною мірою перетворилося на звичайні прикордонні війни між сусідніми християнськими державами, хоча й розділеними католицько-православним розколом. Здатність Тевтонського ордену вести війну проти Новгорода тепер була обмежена його власним ослабленням позицій у Балтії, тоді як дні Новгорода як незалежної республіки були полічені.

Отже, Північні хрестові походи являють собою низку взаємопов'язаних військових експедицій, які тривали три століття. Від Вендського походу 1147 року до останніх сутичок Лівонського ордену з Новгородом і Литвою у XV ст.

⁶⁸ Подберезкин Ф. Д. Частная война графа Герхарда фон Клевве // *Studia Historica Europae Orientalis*. Минск, 2012. Вып. 5. С. 124.

⁶⁹ Ткаченко В. В. Присоединение Новгорода к Московскому государству в исторической памяти XVIII в. // «Восстанет цесарь в опустевшей земле»: сборник научных статей к 70-летию профессора Н. С. Борисова / МГУ им. М. В. Ломоносова. Санкт-Петербург, 2020. С. 228–234.

вони поступово еволюціонували від релігійних експедицій з метою навернення язичників до масштабних завойовницьких і колонізаційних війн. У цих кампаніях чітко проявилася провідна роль Тевтонського ордену, який зумів перетворити окремі походи на систематичне завоювання та освоєння територій. Хоча окремі експедиції, такі як шведські походи в Фінляндію чи сутички з Новгородом, мали обмежений успіх, загалом Північні хрестові походи призвели до християнізації та німецької колонізації значної частини Балтійського регіону.

ВИСНОВКИ

Північні хрестові походи тривали з середини XII до початку XV століття. Це була серія військово-релігійних кампаній, спрямованих проти язичницьких народів Балтійського регіону. Походи поєднували релігійну мотивацію з політичною експансією та економічними інтересами.

У роботі, таким чином, було показано, що походи мали складний характер. Головними причинами походів стали релігійна ідеологія і прагнення європейських правителів до нових територій. Релігійна ідеологія, підтримана папством, Бернардом Клервоським та іншими релігійними діячами та літописцями, надала їм форми священної війни. Важливу роль відіграли економічні фактори: контроль над торгівельними шляхами та освоєння родючих земель.

Тевтонський орден став головною силою Північних хрестових походів. Його чітка ієрархічна структура, Устав, сувора дисципліна та ефективна система управління дозволили ордену вести тривалі війни і успішно здійснювати колонізацію. Ця система вилилася в створення власної держави в Пруссії та Лівонії.

У результаті Північних хрестових походів відбулася християнізація Балтійського регіону. Язичницькі племена (пруси, ліви, естонці, частково литовці) були підкорені. Значна частина місцевого населення була асимільована або витіснена. На їхніх землях виникли нові християнські держави, єпископства, міста та німецькі поселення.

Наприкінці XV століття Північні хрестові походи завершилися. Тевтонський орден зазнав важкої поразки від польсько-литовського союзу в Грюнвальдській битві 1410 року і поступово втратив свою могутність. Однак наслідки походів виявилися довготривалими. Вони визначили подальший історичний розвиток територій сучасних Польщі, Литви, Латвії і Естонії та вплинули на відносини між католицькою і православною Європою.

Таким чином, Північні хрестові походи стали масштабним колонізаційним процесом. Вони змінили політичні, етнічні та релігійні реалії Північної та Східної Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / пер. и коммент. В. И. Матузовой. Москва : Ладомир, 1997. 384 с.
 2. *Annales Magdeburgenses* / ed. by Georgius Henricus Pertz. Hannoverae : Societatis Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi, 1858. Tomus XVI. P. 105–196.
 3. Bernard of Clairvaux. *The Letters of St. Bernard of Clairvaux* / transl. by B. S. James. Chicago: Henry Regnery Company, 1953. Letter 394.
 4. Der Text der Kreuzzugsbulle Eugens III. vom 1. März 1146, Trastevere / ed. P. Rassow // *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. 1924. Bd. 45. P. 300–305.
 5. Die Livländische Reimchronik / trans. by Leo Meyer. Paderborn : Schöningh, 1876. 344 p.
 6. *Heinrici Chronicon Livoniae* / ed. by Leonid Arbusow, Albert Bauer. Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 1955. 322 p.
 7. Helmold of Bosau. *The Chronicle of the Slavs* / transl. by F. J. Tschan. New York: Columbia University Press, 1935. 321 p.
 8. *Helmoldi Presbyteri Chronica Slavorum* / ed. by I. M. Lappenberg; Georgius Henricus Pertz. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1868. 251 p.
 9. *Patrologia Latina* / ed. J. P. Migne. Vol. 180. Col. 1064–1066.
 10. The Chronicle of Duke Erik: A Verse Epic from Medieval Sweden / trans. by Erik Carlquist, Peter C. Hogg. Lund : Nordic Academic Press, 2012. 264 p.
 11. Thietmar of Merseburg. *Ottonian Germany: The Chronicon* / transl. and annot. by D. A. Warner. Manchester: Manchester University Press, 2001. 410 p.
-
1. Акунов В. В. История Тевтонского ордена. Москва: Вече, 2012. 320 с.
 2. Бессуднова М. Б. Война Ливонского ордена с Новгородом 1443–1448 гг. // Вестник ВГУ. Серия: История. Политология. Социология. 2012. № 1. С. 79-83
 3. Вебер Д. И., Филюшкин А. И. «От ордена осталось только имя». Судьба и смерть немецких рыцарей в Прибалтике. Санкт-Петербург: Наука, 2018. 247 с.

4. Грацианский Н. П. Крестовый поход 1147 г. против славян и его результаты // Вопросы истории. 1946. № 2–3. С. 91–105.
5. Забзалюк Д. Є. Організаційно-правова структура духовно-лицарських орденів доби Хрестових походів у контексті становлення орденського права // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2013. № 1. С. 37–45.
6. Клейненберг И. Е. Военно-морские действия новгородцев при отражении орденской агрессии 1443–1448 гг. // История СССР. 1958. № 4. С. 114–123
7. Михайловская Л. Л. Польша, Литва и крестоносцы в конце XIV – начале XV в. на страницах хроники Бернарда Ваповского // Российские и славянские исследования: науч. сб. Минск : БГУ, 2014. Вып. 9. С. 237–264.
8. Подберезкин Ф. Д. Частная война графа Герхарда фон Клеве // *Studia Historica Europae Orientalis*. Минск: РИВШ, 2012. Вып. 5. С. 116–129.
9. Прохвятилов И. В. Причины и мотивация участников Вендского крестового похода 1147 г. // Вестник Московского государственного областного университета. Москва, 2021. № 3. С. 146–158.
10. Ткаченко В. В. Присоединение Новгорода к Московскому государству в исторической памяти XVIII в. // «Восстанет цесарь в опустевшей земле»: сборник научных статей к 70-летию профессора Н. С. Борисова / МГУ им. М. В. Ломоносова. Санкт-Петербург: Алетейя, 2020. С. 228-234.
11. Урбан В. Тевтонский орден. Москва: АСТ, 2007. 187 с.
12. Шкрабо Д. Русско-ливонская война 1240–1242 годов. 2002. 42 с.
13. Эйдинтас А., Бумблаускас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М. История Литвы. Вильнюс : Министерство иностранных дел Литовской Республики, 2013. 318 с.
14. Charles River Editors. The Teutonic Knights: The History and Legacy of the Catholic Church's Most Famous Military Order. 2017. 48 p.
15. Christiansen E. The Northern Crusades. London : Penguin Books, 1998. 320 p.

16. Der südliche Ostseeraum im kirchlich-politischen Kräftespiel des Reichs, Polens und Dänemarks vom 10. bis 13. Jahrhundert: Mission – Kirche – Politik (Studien zur Geschichte in Vergangenheit und Gegenwart). Köln; Wien: Böhlau, 1979. 652. S.
17. Dragnea M. The Wendish Crusade, 1147. New York : Routledge, 2020. 76 p.
18. Ehlers A. The Crusade of the Teutonic Knights against Lithuania Reconsidered // Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500 / ed. by Alan V. Murray. New York : Routledge, 2001. P. 21–45.
19. Ekdahl S. The Strategie Organization of the Commanderics of the Teutonic Order in Prussia and Livonia // La Commanderie, institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval. 2002. P. 219–242.
20. Erik den Helige. Historia, kult, relikier / ed. by Bengt Thordeman. Stockholm : Nordisk Rotogravyr, 1954. 453 p.
21. Finlands medeltidsurkunder: collected and published in print by the National Archives of Finland / ed. by Reinh. Hausen. Helsinki : Imperial Senate Printing House, 1910. Vol. 1. 600 p.
22. Fletcher R. A. The Barbarian Conversion: From Paganism to Christianity. Los Angeles: University of California Press, 1999. 575 p.
23. Fonnesberg-Schmidt I. The Popes and the Baltic Crusades, 1147–1254. Leiden; Boston: Brill, 2007. 304 p.
24. Fouracre P. Frankish Gaul to 814 // Medieval History. Volume II: c. 700–c. 900 / ed. R. McKitterick. Cambridge, 1995. P. 98–104.
25. France J. The Crusades and the Expansion of Catholic Christendom, 1000–1714. New York : Routledge, 2005. 392 p.
26. Galeotti M. Teutonic Knight vs Lithuanian Warrior: The Lithuanian Crusade 1283–1435. Oxford : Osprey Publishing, 2023. 80 p.
27. Kinsman E. Wendish Crusades: An Imperial Conquest of the Baltics. Amherst: University of Massachusetts Amherst, 2018. P. 33–38.
28. Koch H. W. History of Prussia. New York : Routledge, 2014. 336 p.

29. Kreem J. Crusading Traditions and Chivalric Ideals: The Mentality of the Teutonic Order in Livonia at the Beginning of the Sixteenth Century // *Crusades*. 2013. Vol. 12, № 1. P. 233–250.
30. Krey A. C. *The First Crusade: The Accounts of Eye-Witnesses and Participants*. Princeton: Princeton University Press, 1921. 299 p.
31. Leighton G. *Ideology and Holy Landscape in the Baltic Crusades*. Leeds: Arc Humanities Press, 2022. 224 p.
32. Leighton G. *Ideology and Holy Landscape in the Baltic Crusades*. Yorkshire : Arc Humanities Press, 2022. 242 p.
33. Lind J. H. The 'First Swedish Crusade' against the Finns: A Part of the Second Crusade? // *The Second Crusade: Holy War on the Periphery of Latin Christendom*. Turnhout : Brepols Publishers, 2015. Vol. 2. P. 273–303.
34. Lotter F. The Crusading Idea and the Conquest of the Region East of the Elbe // *Medieval Frontier Societies* / ed. R. Bartlett, A. MacKay. Oxford: Clarendon Press, 1989. P. 267–273.
35. McKitterick R. *The Frankish Kingdoms under the Carolingians, 751–987*. London: Longman, 1983. 432 p.
36. Morton N. E. *The Teutonic Knights in the Holy Land, 1190–1291*. Woodbridge: The Boydell Press, 2009. P. 147–149.
37. Munro D. The Teutonic Order // *Journal of Monastic Military Orders*. 2008. № 1. P. 123–143.
38. Nicolle D. *Lake Peipus 1242: Battle of the Ice* / gen. ed. D. G. Chandler. Oxford: Osprey Publishing, 1996. (Campaign Series; № 46). 96 p.
39. Phillips J. *The Second Crusade*. London : Yale University Press, 2010. 364 p.
40. Plakans A. *The Latvians: A Short History*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, Stanford University, 1995. 304 p.
41. Pluskowski A. *The Archaeology of the Prussian Crusade: Holy War and Colonisation*. New York : Routledge, 2022. 468 p.

42. Rebane P. P. Denmark and the Baltic Crusade, 1150–1227: doctoral dissertation. 1969. 227 p.
43. Reynolds B. W. The Prehistory of the Crusades: Missionary War and the Baltic Crusades. London: Bloomsbury Academic, 2016. 288 p.
44. Riley-Smith J. The Crusades: A Short History. London: Athlone Press, 1987. 306 p.
45. Riley-Smith J. The First Crusade and the Idea of Crusading. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009. 232 p.
46. Russell F. H. The Just War in the Middle Ages. Cambridge: Cambridge University Press, 1975. 350 p.
47. Selart A. Livonia, Rus' and the Baltic Crusades in the Thirteenth Century / transl. F. Robb; gen. ed. F. Curta // East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 29. Leiden: Brill, 2015. 373 p.
48. Sterns I. The Statutes of the Teutonic Knights: A Study of Religious Chivalry: dissertation. University of Pennsylvania, 1969. 360 p.
49. Stevens G. R. Cross, Word, and Plow vs. Pickaxe and Coin: A Comparison of the Medieval German Settlement of Prussia and Transylvania // Vexillum: The Undergraduate Journal of Classical and Medieval Studies. Clemson University, 2014. № 4. P. 34-62.
50. Structure of the Teutonic Order [Електронний ресурс] // Teutonic Order : офіційний сайт. – URL: <https://teutonicorder.org/structure> (дата звернення: 30.04.2026).
51. Sweden [Crusades] // The Crusades: An Encyclopedia / ed. A. V. Murray. Santa Barbara; Denver; Oxford: ABC-CLIO, 2006. P. 1126–1130.
52. Tamm M. How to Justify a Crusade? The Conquest of Livonia and New Crusade Rhetoric in the Early Thirteenth Century // Journal of Medieval History. 2013. Vol. 39, № 4. P. 431-455.
53. Tamm M. The Livonian Crusade in Cistercian Stories of the Early Thirteenth Century // Crusading Outremer: Studies in the Crusades and the Latin East. Turnhout : Brepols, 2016. Vol. 4. P. 365–389.

54. Urban W. L. The Baltic Crusade. Chicago : Lithuanian Research and Studies Center, 1994. 366 p.
55. Urban W. L. The Livonian Crusade. Lanham : University Press of America, 1981. 562 p.
56. Urban W. L. The Prussian Crusade. Chicago : Lithuanian Research and Studies Center, 2000. 457 p.
57. Urban W. The Teutonic Knights: A Military History. Barnsley: Frontline Books, 2020. 290 p.
58. Williams D. Teutonic Knight 1190–1561. Oxford; New York: Osprey Publishing, 2007. 64 p.